

Beverly J. Silver és Giovanni Arrighi

A Polányi-féle „kettős mozgás”:
a brit és az amerikai hegemonia
Belle Époque-jainak összehasonlítása

Rez m :

E cikk középpontjában a késő tizenharmadik-kora tizenkilencedik század kettős mozgása (a brit hegemonia belle époque-ja és összeomlása), illetve a késő huszadik - kora tizenkilencedik század kettős mozgása (az amerikai hegemonia belle époque-ja és jelen válsága) összehasonlító elemzése áll. Az elmozdulás az állítólagosan önszabályozó piac irányába mindkét időszakban protekcionista ellenreakciókat váltott ki. Mindazonáltal jelentős különbségeket is felfedezhetünk – egyrésről a hegemon állam jellegének eltéréseiből fakadóan, másrészt abban, hogy az alárendelt erők a késő huszadik században jóval nagyobb szerepet játszottak abban, hogy elmozdulás történjen a piaci önszabályozás irányába.

Forrás: Beverly J. Silver–Giovanni Arrighi: "Polanyi's 'Double Movement': The Belle Époques of U.S. and British World Hegemony Compared". Politics and Society, 2003. június.

Egyáltalán nem meglepő, hogy Polányi Károly több mint fél évszázaddal ezelőtt publikált munkája, *A nagy átalakulás* a késő huszadik - kora huszonegyedik századi „globalizáció” korában is egyre több érdeklődő figyelmét kelti fel. Tele van briliáns, idézhető gondolatokkal a tizenkilencedik századi liberális credo helytelen irányultságáról, melyeknek nagy hasznát vehetjük, és vettük is e credo jelenlegi hitvallói – a Washingtoni Konszenzus és a „neoliberális globalizáció” támogatói – ellen irányuló retorikában, elemzések során.

Tekintve, hogy *A nagy átalakulás* a második világháború utolsó éveiben íródott, Polányi nagyon is optimista a jövőt illetően. Hitt abban, hogy a huszadik század második felének katasztrófái olyan leckét adtak az emberiségnek, amelyet az sosem fog elfelejteni, és a tizenkilencedik század utópikus törekvései nem fognak megisméltódni. Ezért is írja: „Az utókor minden bizonnyal azt tartja majd, hogy korunk volt a tanúja az önszabályozó piac kimúlásának.” Míg „a gazdasági liberalizmus presztízse a 20-as években volt a csúcspontján”, addig a következő évtizedben „megértük a húszas évek abszolút igazságainak kérdésessé válását”, a negyvenes években pedig „még súlyosabb vereséget szenvedett” (Polányi 2004: 188–189).

Polányi várakozásaival összhangban – bár nem váltva be minden reményét – a második világháborút követően a tömegfogyasztással összefüggő (tőke-munka), illetve a fejlődéspolitikai (Észak–Dél) társadalmi megállapodások következményeként jelentős korlátozások jelentek meg a munka, a föld és a tőke áruvá válását illetően.¹ A nyolcvanas, kilencvenes években azonban a gazdasági liberalizmus elégtételt vett.

A nagy átalakulás akkor is nagy jelentőségű munka marad, ha az utóbbi két évtized rá is cáfolt Polányi optimizmusára, mint olyan leckére, amelyet az emberiség megtanult. Ebben a cikkben

elsősorban nem a kortárs politikák és ideológiák kritikájának alapjaként tekintünk erre a munkára, sokkal inkább egy lehetséges útitervként a jövő felé. Írásunkban felfedjük azt a sok-sok háttérinformációt, melyet *A nagy átalakulás* szolgáltat az előttünk álló út megvilágításához.

Mindezek előtt azonban még két kérdést tisztáznunk kell. Először is, mivel Polányi pusztán egyetlen epizódként tekintett *A nagy átalakulásra*, nem úgy írta le a „történetet”, hogy az hozzátenne a világtörténeti összehasonlító elemzésekhez, ami azonban szükséges lenne ahhoz, hogy felvázolhassuk azokat a lehetséges utakat, melyek ma nyitva (vagy éppenséggel zárva) állnak előttünk, hogy eligazítsanak az emberi tevékenységek rendszerében.² Másodszor, bár Polányi tisztában volt azzal, mennyire különbözőek az osztályok, illetve az államok közti hatalmi viszonyok (és e különbség jelentősége milyen nagy), mindazonáltal meglehetősen alulbecsülte, mennyire fontos szerepet játszanak e hatalmi viszonyok az általa elemzett történeti ív meghatározásában.

Ahogy már másutt rámutattunk annak kapcsán, milyen fontos szerepet játszottak Polányi elemzései a munkások mozgalmainak megértésében, a szerző koncepciója hajlamos alábecsülni az osztályok közötti hatalmi viszonyok jelentőségét (Silver 2003: 16–25). Az önszabályozó piac kiterjedése sok esetben aktív ellenállást válthat ki azok körében, akik munkája áruvá vált – részben, mert ez szükségszerűen felborítja a tisztas megélhetéshez való jog kapcsán létrejött társadalmi konszenzust. Mégis – Polányi elemzésében – a nem szabályozott piacot is végső soron korlátok közé szorítják a felülről jövő intézkedések, akkor is, ha az alsóbb rétegek nem is rendelkeznek a megfelelő lobbierővel ahhoz, hogy megvédjék

¹ Lásd Silver (2003) 4. fejezet.

² A holland, a brit és az amerikai belle époque (vagy amit itt „a világhegemónia változásának” nevezünk) részletesebb kifejtéséhez lásd Arrighi–Silver eds. (1999). Polányi elemzésének középpontjában a középső periódus (a brit belle époque, vagy a brit–amerikai hegómniaaváltozás) áll.

saját érdekeiket. Ennek az az oka, hogy az önszabályozó piac elképzelése egyszerűen utópikus és önmagában fenntarthatatlan – szükségszerűen szétzúzza a „társadalom építményét”, és olyan erőket hoz működésbe, amelyek megvédik a társadalmat az ördögi kör destruktív hatásaitól, függetlenül az alulról jövő ellenállás létezésétől (vagy hatékonyságától). Így például Polányi hangsúlyozza, hogy a földbirtokos osztályban voltak olyan „felvilágosult reakciók”, akik a tizenkilencedik században döntő szerepet játszottak az ébredező (bár még erőtlen) brit munkásosztály érdekvédelméért folyó harcban (Polányi 2004: 217).

Polányi egy olyan, a társadalmi osztály vezetéséről szóló elméletet dolgoz ki, amely számos analógiát hordoz Gramsci hegemoniakonceptiójával. Egy osztálynak/rétegnek ahhoz, hogy vezetővé váljon, más osztályokat/rétegeket is védenie kell. „A szűk osztályérdek-politika – írja Polányi – még ezt a szűk érdeket sem tudja megvédeni” (Polányi 2004: 205). Hasonlóan látja Gramsci, hogy amíg az államra egy adott csoport végrehajtó szerveként tekintünk, addig e csoport fejlődése, felemelkedése az általános expanzió hajtóerejeként, az „össz nemzeti” energiák fejlődéseként tűnik, illetve tüntetik azt fel (Gramsci 1971: 181–2). Mindazonáltal Gramsci számára ez a hegemonia vagy „intellektuális és erkölcsi vezetés” csak az egyik összetevője a folyamatnak, amelyen keresztül egy csoport irányítani képes; a mechanizmus másik eleme pedig azon összeférhetetlen csoportok feletti uralom, melyeket fel akar számolni, meg akar dönteni – akár fegyveres erő által is (Gramsci 1971: 57–8). Ezzel szemben Polányi egy sokkal szervezesebb (összetartóbb) társadalom elképzelésére épít. Ahogy ő fogalmaz, a piac kiterjedése a „társadalmat mint egységes egészet” fenyegeti. És „mivel a piac a népesség különböző keresztmetszetének a társadalmi érdekeit fenyegette, különböző gazdasági rétegekhez tartozó személyek egyesítették öntudatlanul erőiket a veszély elhárítására” (Polányi 2004: 204).

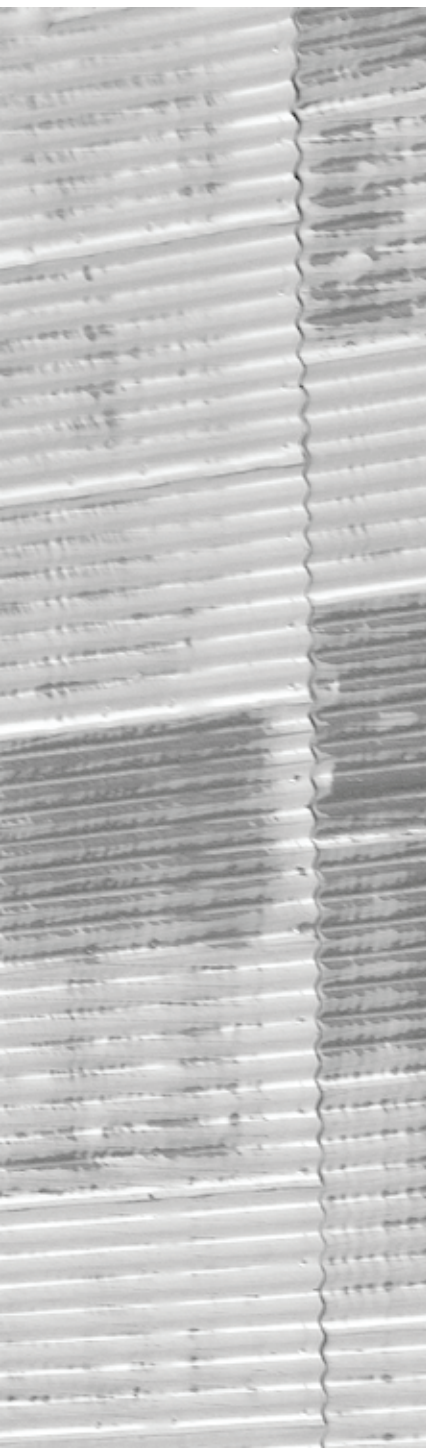
A kényszerhez és a beleegyezéshez kapcsolódó relatív súlyok problémája mellett fontos

kérdést vet fel a hegemon helyzet „szabályszerűsége, normalitása”. Gramscihoz, majd később Weberhez hasonlóan Polányi rendkívül instabil szabályozóként tekint a kényszerre (uralomra). „Egyetlen szélsőségesen önző osztály sem tudja megtartani vezető szerepét – írja Polányi –, ha az adott társadalmi berendezkedés alternatívája nem a fejesugrás a teljes pusztulásba” (Polányi 2004: 205). Számára ez a dinamika néhány kivételtől eltekintve arra enged következtetni, hogy rendes körülmények között a hatalommal, illetve szavazati joggal nem rendelkezők általában valóban haszonélvezői a legkiváltságosabb csoportok védelmének.

A nagy átalakulás olvasásakor legalább két, többé-kevésbé explicit kitételbe ütközünk. Egyrészt a „fejesugrás a teljes pusztulásba” kitételbe (ami a társadalmi berendezkedés teljes összeomlását takarja), melyet az előző bekezdésben idéztünk. Míg Polányi megfogalmazása inkább arra utal, hogy ilyen összeomlások viszonylag ritkán következnek be, ezek a jelenségek valójában meglehetősen gyakoriak a kora huszonegyedik században, ezért sokkal inkább tekinthetjük ezen összeomlásokat megszokott jelenségeknek, mint ahogy azt Polányi kettős mozgásról alkotott koncepciója lehetővé tenné.³

További kitétel jelent a nem szuverén gyarmatok kérdése. Ez legalább két okból válik különösen fontossá. Először is, Polányi épp a gyarmati világra vonatkozó fejtegetései kapcsán ismeri fel, hogy a szuverén állam milyen fontos szerepet tölt be a társadalom hatékony önvédelmének megalapozójaként. Azt írja: „...ha Európa szervezett államai meg is tudták védeni magukat a nemzetközi szabad kereskedelem utóhatásától, a politikailag szervezetlen gyarmatok népessége erre nem volt képes... Az önvédelem, amit a fehér ember könnyedén megszerzett magának közösségei

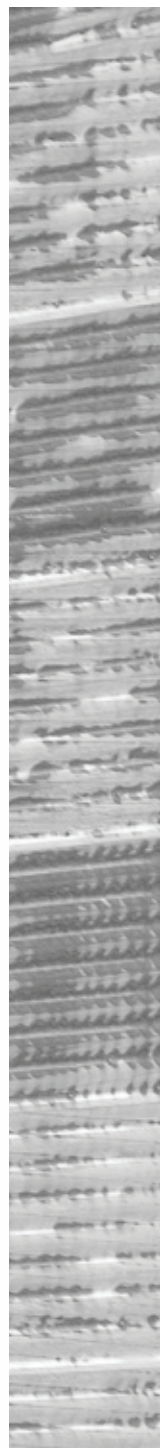
³ Polányi elképzelésében az ilyen, világméretű összeomlások a '20-as, '30-as években meglehetősen gyakoriak voltak, ami visszavezet ahhoz a kérdéshez, vajon milyen történelmi keretben lehetséges ezen „összeomlások” összevetése.

szuverén státusza segítségével, a színes bőrű ember számára mindaddig elérhetetlen maradt, amíg nélkülözte előfeltételét, a politikai kormányzatot”. Hasonlóképpen, a nemzetközi szabad kereskedelem, illetve az aranystandardrendszer destruktív hatásai sokkal több problémát okoztak azon szuverén államoknak, melyek gazdaságilag gyengébbnek bizonyultak. A csekély katonai potenciál ugyancsak kiszolgáltatottá teszi az államokat a nagyhatalmak ágyúnaszád-diplomáciájának, amelyet egyre gyakrabban vetnek be annak érdekében, hogy kikényszerítsék a hitelek visszafizetését, illetve, hogy fenntartsák azon nyitott kereskedelmi útvonalakat, amelyek elengedhetetlenül szükségesek a globális önszabályozó piac működéséhez (Polányi 2004: 236, 264–5).

Másképp, ez a kitétel közvetlenül elvezet bennünket a földrajzi besorolás kérdéséhez, melyen belül a társadalom önvédelmi mechanizmusai végbemennek (illetve közvetlenül vissza is vezet bennünket a kényszer és beleegyezés közti relatív egyensúly kérdéséhez). Míg Polányinál a piacgazdaság felé történő elmozdulás szereplői a helyi, illetve nemzeti szinttől egészen a globális szintig (haute finance) osztályozhatók, addig az ellenzéki mozgalmak („csoportok, rétegek, osztályok”) szereplői elsősorban helyi, nemzeti szinten lelhetők fel (habár tevékenységük – például protekcionizmusuk, a gyarmati hódítás, az antiimperialista lázongás – sok esetben jár transznacionális következményekkel). Továbbá az ellenzéki mozgalmak e szereplői a helyi, nemzeti érdekek védelmében lépnek fel (az érdeket szót tág értelemben használva). Polányi értelmezésében a tizenkilencedik század, illetve a huszadik század első felének önmagát védelmező társadalmi erősen nacionalista társadalom.

Mégis, ha napjainkban a „[világ]társadalom felfedezésének” időszakát éljük, akkor a világtársadalom önvédelmi rendszerében hová helyezhetjük az ellenzéki mozgalmak szereplőit? Mely „csoportok, rétegek, osztályok” játszhatnak szerepet a világ lakosságának létfontosságú védelmezésében? A tizenkilencedik századi brit társadalomtörténet kapcsán írja Polányi, hogy „a kereskedő osztályoknak nem volt mivel érzékelniük azokat a veszélyeket, amelyek a munkások fizikai erejének kizsákmányolásában, a családi élet tönkremenetelében, a környezet pusztulásában, az erdők letarolásában, a folyók elszennyezésében, a szakmai normák romlásában, a mindennapi szokások bomlásában és a létezés általános megromlásában rejlettek, ide értve az épületek és a művészetek, a magán- és közélet számtalan formájának elfajulását is, amelyeknek nem volt semmi közük a nyereséghez.

A természet megóvása a földbirtokos arisztokráciára, illetve a parasztságra hárult, míg a dolgozók többé-kevésbé az otthonlanná lett közös emberi érdekek képviselőivé váltak” (Polányi 2004: 179).

Míg a közös „emberi” érdekek, melyeket a brit munkásság védelmezett, valójában elsősorban a brit emberek érdekei voltak, sem a földbirtokos arisztokrácia, sem a munkásosztály nem érzékelte Nagy-Britanniában, milyen veszélyeket rejt az emberiségre és a természetre nézve a piacgazdaság kiterjesztése a gyarmati, félgyarmati világra. Polányi valóban helyesen ismerte fel, hogy ami egyik oldalról az ipari társadalmak önvédelmi mechanizmusa, az másutt a létformák, életmódok szétzúzását jelenti.

Csak az antiimperialista fellángolások ereje – az imperialista szférán belül egyre fokozódó, a nagyhatalmak között zajló rivalizálással és háborúskodással együtt – ébresztette rá végül a világtársadalom vezető „csoportjait, rétegeit, osztályait” arra, milyen komoly veszéllyel jár a piacgazdaság kiterjesztése a harmadik világ országaira. Ez a „veszélyérzet” a Dél folytatódó antiimperialista küzdelmei, illetve a Kelet és a Nyugat élénk hidegháborús rivalizálása következtében az ötvenes, hatvanas években is fennmaradt. Ebben a kontextusban az Egyesült Államok arra használta globális hatalmát, hogy az ötvenes, hatvanas években a saját érdekszférájában meghatározott fejlődéspolitikai, illetve tőke-munka társadalmi kompromisszumokat fogadtasson el – így válhatt nemcsak domináns világhatalommá, de egyben hegemon világhatalommá is (Arrighi–Silver 1999: 3., 4. fejezet; Silver 2003: 4. fejezet).

A nyolcvanas, kilencvenes évek során azonban az Egyesült Államok világhatalmának résztvevői elvesztették ezt a másokra irányuló „veszélyérzékelést”. Az amerikai hegemonia utat nyitott a hegemonia dominanciája számára, ami azonban, ahogy Polányi is hangsúlyozta, a hatalomgyakorlás nagyon instabil formája, amely könnyen

vezethet egy újabb világméretű összeomláshoz. Előzőleg úgy ábrázoltuk e világméretű összeomlásokat, amelyeknek peremére akár ma is kisodródhatunk (ha máig nem sodródtunk volna még ki), mint a „rendszerszerű káosz” periódusait; a Polányi által elemzett globális katasztrófa időszakát pedig ezen periódusok analógiájaként festettük le (bár a megfeleltetés nem tökéletes) (Arrighi–Silver 1999).

Ez visszavezet bennünket egy, a cikk elején felvetett központi kérdéshez. Ahhoz, hogy kidolgozzunk egy valóban megalapozott útitervet a jövőre nézve (ha már az emberi tevékenységen keresztül nyitva áll előttünk ez az alternatíva), világtörténeti összehasonlító elemzést kell végeznünk. Össze kell vetnünk a késő tizenkilencedik - kora huszadik század kettős mozgását (a brit hegemonia belle époque-ját és annak összeomlását) a késő huszadik - kora huszonegyedik században érvényre jutó kettős mozgással (az amerikai hegemonia belle époque-jával, illetve jelenkori válságával). A következő két fejezet erre az összevetésre tesz kísérletet, középpontba helyezve a hegemon állam érdekeit, illetve hatalmi és strukturális viszonyait.

II. A Polányi-féle kettős mozgás a brit hegemonia időszakában

Polányi kettős mozgása egyértelműen globális folyamat. „Egy, a világot átfogó önszabályozó piacnál kisebb rendszer nem tudta ennek az óriási mechanizmusnak a működését biztosítani” (Polányi 2004: 184). A napjainkban a globalizációt vizsgáló számos elemzőtől eltérően Polányi tökéletesen átlátta a globális folyamatok helyi gyökerezettségét, remek érzékkel világította meg a helyi és globális folyamatok közti sokrétű kapcsolatrendszert. Mégis, míg Polányi kettősmozgás-elmélete helyesen ismeri fel a globális színtér

hatalmi viszonyainak az önvédelmi ellenreakciók kiváltásában játszott szerepét, leírásában ezen a szinten a hatalmi viszonyok nagyon kis szerepet kapnak (vagy egyáltalán nem is játszanak szerepet) az önszabályozó piacok létrejöttének előmozdításában.⁴

Polányi elképzelése szerint a tizenkilencedik századi globális önszabályozó piac két helyi folyamatból eredeztethető: a brit ipari forradalomból, illetőleg a brit politikai gazdaságtan felfutásából. Előbbi életre hívott Nagy-Britanniában egy bonyolult, specifikus és nagyon költséges ipari struktúrát, ami radikálisan megváltoztatta ipar és kereskedelem viszonyát. „Az ipari termelés már nem a kereskedelem kiegészítője volt, amit a kereskedő mint vásárló és eladó vállalkozó szervezett, hosszú távú befektetést igényelt, és ennek megfelelő kockázatokkal járt. Ha nem biztosították ésszerűen a termelés folyamatosságát, a kockázat elviselhetetlenné vált” (Polányi 2004: 109). Ilyen kockázat csak abban az esetben vállalható fel, ha az ipar számára létfontosságú erőforrások a szükséges mennyiségben rendelkezésre állnak, akkor és ott, ahol épp szükség van rájuk. Egy kereskedői társadalomban ez azt jelentette, hogy az ipari termelés minden elemét meg lehet vásárolni. Ezek közül a legfontosabb az ún. fiktív áruk: a föld, a tőke és a munka. A brit ipari forradalom tehát hatékony ösztönzőket szolgáltatott a világméretű önszabályozó piac kialakításához.

Polányi szerint azonban ezek az ösztönzők nem voltak elegendőek ahhoz, hogy globális szinten beindítsák a kettős mozgást. Az a pótlólagos erő, amely végül beindította e mozgást, ideológiai jellegű – a felemelkedés, amire nagy hatást gyakorolt David Ricardo utópikus elképzelése, mely szerint „az önszabályozó piac felszabadíthatja az embert”. Ez kezdetben, vagyis az iparosodást megelőző időkben még pusztán egy nem bürokratikus kormányzati berendezkedés

lehetőségét vetítette előre, az ipari forradalom kezdetével azonban ez a hit és bizakodás már óriási lelkesedést váltott ki Nagy-Britanniában. Az 1820-as évekre kialakult a gazdasági liberalizmus által képviselt három klasszikus elv: „... hogy a munkaerőnek a piacon meg kell találni az árát, hogy a pénz létrehozását egy automatikus mechanizmusnak kell alárendelni, és hogy a javaknak szabadon kell áramolniuk országról országra akadályoztatás és kedvezményezés nélkül – vagyis a munkaerőpiac, az aranystandard és a szabadkereskedelem elvét” (Polányi 2004: 180).

Az 1830-as, '40-es években a szabad piacért folytatott küzdelem végül a brit parlament intenzív törvénykezési programját hívta életre, ami a meglévő restriktív szabályozások megsemmisítését célozta. A kulcsintézkedések az alábbiak voltak: a Szegénységi Törvény megreformálása (1834), amely alávetette a belső munkaerő-ellátást a piac árszabályozó mechanizmusainak; az 1844-es Peel-féle Banktörvény, amely a nemzetgazdaság pénzforgását a megelőzőnél sokkal szigorúbban alávetette az aranystandard önszabályozó mechanizmusainak; és végül a Gabonatörvény 1846-os eltörlése, amely megnyitotta a brit piacot a globális gabonakereskedelmi alternatívák előtt. E három intézkedés koherens rendszert alkotott. „A munkaerő árának a lehető legolcsóbban hozzáférhető gabonától kellett függenie, különben nem lett volna rá semmi garancia, hogy a védelemben nem részesülő iparágak nem halnak bele az önként elfogadott munkafelügyelő, az arany szorításába. A piaci rendszer expanziója a tizenkilencedik században egyet jelentett a nemzetközi szabadkereskedelem, a kompetitív munkaerőpiac és az aranystandard terjesztésével: e folyamatok összetartoztak” (Polányi 2004: 184).

A világpiacon kialakításával járó kockázatok felvállalása, ahogy Polányi is állította, komoly hitet, bizakodást igényelt. Az, hogy Nagy-Britannia egyoldalúan is bevezette a szabadkereskedelmet, „egészen egyedülálló” várakozásokon alapult.

⁴ Világszinten a „hatalmi viszonyok” kitétel többnyire a területi alapon szerveződő közösségek közti viszonyokra utal.

Azt jelentette, hogy Anglia élelmiszer-ellátása tengerentúli forrásoktól fog függeni; ha kell, feláldozza mezőgazdaságát, és új életformát kezd, amellyel szerves részévé válik valamilyen homályosan elképzelt jövőbeli világegységnek; hogy ennek a Földet behálózó közösségnek békésnek kell lennie, vagy ha mégsem, akkor a flotta erejével kell biztonságossá tenni Nagy-Britannia számára, és hogy az angol nemzet felsőbbrendű feltalálói és termelői képességének biztos hitében néz szembe a várható folyamatos ipari felfordulásokkal. Ha a gabona az egész világról szabadon érkezik Angliába, akkor gyáraik képesek lesznek bárkinél olcsóbban eladni árucikkeiket (Polányi 2004: 183).

Bármennyire „egyedülálló” is, ezek a várakozások legalább fél évszázadon keresztül a legmesszebbmenőkig beigazolódtak. Ahogy maga Polányi is kiemeli, „a piacok elterjedtek az egész Földön, s a piacra kerülő javak mennyisége elképzelhetetlen méreteket öltött... (Polányi 2004: 110). De ami sokkal fontosabb, a piacok globális kiterjedése összekapcsolódott „a nyugati civilizáció történetében addig ismeretlen jelenséggel – az 1815-től 1914-ig, száz éven át tartó békével” (Polányi 2004: 27). E százéves béke első fele elsősorban politikai mechanizmusokon alapult – eleinte a Szent Szövetségen, később az „Európa Koncerten”. A periódus második felében a béke egyre inkább egy „titokzatos intézményen” nyugodott: ez volt „a Pénzarisztokrácia, egy sui generis intézmény, a 19. század utolsó és a huszadik század első harmadának jellegzetessége”. Ez az intézmény mint „a világ politikai és gazdasági szerveződése közötti fő kapocs funkcionált. Bár vezető szereplői „vagyonukat háborúk finanszírozásával szereztek..., felőlük lehetett akárhány kis, rövid, helyi háború..., de veszteség érte volna őket, ha egy általános, nagyhatalmak közötti háború megbolygatja a rendszer pénzügyi alapjait” (Polányi 2004: 33–4). Ezen felül

...a pénzvilág... hatékony mérséklőként működött számos kisebb szuverén állam

testületeiben és céljaiban. A kölcsönök és a kölcsönök megújítása a bizalomtól, a bizalom a jó magatartástól függött. Mivel alkotmányos kormányok esetében (a nem alkotmányosakat szigorún elítélték) a magatartás a költségvetésen tükröződik, és a valuta külső értékét nem lehet elválasztani a költségvetés méltánylásától, az adós kormányok azt a jó tanácsot kapták, hogy gondosan vigyázzanak árfolyamaikra, és kerüljék azokat az eljárásokat, amelyek rossz fényt vethetnének az államháztartás helyzetének megbízhatóságára. ... az aranystandard és az alkotmányosság révén juthatott el a londoni üzleti negyed hangja számos kisebb országba, amelyek átvették az új nemzetközi rend követésének szimbólumait. A Pax Britannica időnként a hajók ágyúinak baljós nyugalmával tartotta fenn befolyását, de még gyakrabban azzal, hogy időnként megrántott egy szálat a nemzetközi pénzügyi hálózatban (Polányi 2004: 38).

E hatalom nyomán azonban a pénzarisztokrácia egyre több áthághatatlan akadállyal találta magát szemben, mégpedig az államközi kapcsolatok szabályozásának kérdésével. Ezért hatalmának legfényesebb periódusa egybeesett azzal az időszakkal, amikor az önszabályozó piaccal szembeni ellenállás lendületet vett és kezdte felforgatni Európa százéves békéjének alapjait.

A nemzetközi kereskedelem volumenének növekedése, dinamikájának gyorsulása, továbbá a földterületek világméretű mobilizálódása – beleértve a gabona és a mezőgazdasági nyersanyagok töredék áron, a Föld egyik részéről a másikkra történő tömeges szállítását – ez a gazdasági földrengés sok millió ember életét zökkenetesen ki a megszokott kerékvágásból Európa falvaiban... A mezőgazdasági válság és az 1873–86-os nagy válság megrendítette a gazdaság öngyógyító képességébe vetett hitet. Ettől kezdve a piacgazdaság tipikus intézményeit általában csak protekcionista intézményekkel együtt lehetett bevezetni, annál is

inkább, mert az 1870-es évek végétől, illetve az 1880-as évek elejétől a nemzetek szervezett egységekként formálódva fájdalmasan megszervezték a külkereskedelem vagy a valuta szükségleteihez való hirtelen alkalmazkodás megrázkódtatásait (Polányi 2004: 271–2).

Az iparosodás térhódítása tulajdonképpen integráns eleme a nemzetállamok ezen kialakulási, illetve konszolidációs folyamatának, az imperialista logika pedig legfőképp „a hatalmak harca volt azért a kiváltságért, hogy kiterjeszthessék a kereskedelmüket politikailag védtelen piacokra”. „Az exportnyomást felerősítette a nyersanyag-utánpótlásért folyó tülekedés, amit a termelési láz idézett elő. Az imperializmus és az önellátásra való félig tudatos felkészülés volt a világgazdaság egyre megbízhatatlanabb rendszerétől egyre jobban függő hatalmak törekvése” (Polányi 2004: 276).

E növekvő függésből eredő politikai feszültségek 1914-re jutottak forrpontra, véget vetve a százéves béke időszakának. Ahogy Fred Block (2001), illetve a korábbi idézetek is mutatják, Polányi magyarázata a pénzügyi tőke növekedése és az imperialista hatalmak közötti rivalizálás felerősödése (amely végül az első világháború kirobbanásához vezetett) közötti összefüggésről gyökeresen eltér Leninétől. Leninnel ellentétben Polányi azt hangsúlyozza, hogy a nagyhatalmak általános háborúskodása nemcsak a kozmopolita pénzarisztokrácia érdekeivel állt tökéletes ellentétben, hanem a nemzeti pénzügyi rendszer dinamikájával is. Az üzleti és a pénzvilág „felelős volt számos gyarmati háborúért, de az általános háború kikerülése is az ő műve. ... Szinte minden háborút a tőkések szerveztek, de a békét szintén” (Polányi 2004: 40). A bankárok békét fenntartó képessége azonban nagyban a geopolitikai körülményektől függött, és sok esetben épp ezek a körülmények korlátozták azt.

A pénzarisztokrácia az 1890-es években volt a csúcson, és úgy tűnt, a béke nagyobb biztonságban van, mint bármikor. ... de nem sokáig. ...

[Az 1900-as évek elején] az Európa Konferencia... végül két ellenséges hatalmi csoportosulás váltotta fel, s ezzel megszűnt a hatalmi egyensúly, mint rendszer. Minthogy csak két versengő hatalmi csoportosulás maradt, a régi mechanizmus nem működött tovább. ... Nagyjából ugyanekkor váltak hevennyé azok a szimptómák – gyarmati rivalizálás, versengés az egzotikus piacokért –, amelyek a világgazdasági rendszer létező formáinak a bomlását jelezték. A pénzarisztokrácia képessége a háborúk terjedésének megakadályozására gyorsan csökkent. ...csak idő kérdése volt csupán, hogy a 19. századi gazdasági szervezet felbomlása mikor fog véget vetni a százéves békének (Polányi 2004: 44).

Az első világháború kitörésének hasonló magyarázatát adja David Landes is, aki kifejti, hogy az európai hatalmi egyensúlyi rendszer kizökkenése áll „az erők fokozatos átrendeződésének hátterében, amely végül az antant, illetve a hármasszövetség létrejöttéhez vezetett – ez szította folyamatosan a németek és angolszászok közötti politikai és haditengerészeti rivalizálást, csakúgy, mint a franciák félelmét a Rajná-tól keletre megbújó ellenségtől; ezáltal vált a háború valós eshetőséggé, és nagy szerepet játszott az ellenséges táborok összetételének kialakulásában is” (Landes 1969: 327). Polányi szerint azonban a pénzarisztokráciának nemcsak a geopolitikai körülmények miatt voltak erősen korlátozottak a lehetőségei, hogy megakadályozzák egy a nagyhatalmak közötti általános háború kirobbanását – nagy szerepet játszottak ebben a liberális credo politikai gyakorlatának ellentmondásai, illetve előreláthatatlan következményei is. Ebben a vonatkozásban kulcsfontosságú a nemzetközi szabadkereskedelem és az aranystandard elterjedése között feszülő ellentmondás. Ez Polányinál is megjelenik – a szerző az első világháború után a tizenkilencedik századi világrend helyreállítására tett kísérletek kudarcával érzékelteti ezt az ellentmondást.

Több mint egy évtizeden át az aranystandard helyreállítására a világszolidaritás szimbólumaként tekintettek. ... Bár mindenki egyetértett abban, hogy a stabil valuták a kereskedelem szabadabb tételének függvényei, a dogmatikus szabadkereskedők kivételével mindenki tudta, hogy haladéktalanul olyan intézkedéseket kell hozni, amelyek óhatatlanul korlátozzák a külkereskedelmet... Miközben szabadabb akarták tenni a kereskedelmet, megfojtották azt. ... A hagyományos gazdaságoktól radikális eltávolodást jelentő megszorító intézkedések teljes arzenálja valójában konzervatív szabad kereskedelmi célok következménye volt (Polányi 2004: 52–3, kiemelés itt).

Polányi ezt az ellentmondást nem hozza összefüggésbe az első világháború kitöréséhez vezető feszültségekkel. Ennek ellenére megjegyzi, hogy „az aranystandard tényleges alkalmazása Németország részéről [az 1870-es években] a protekcionizmus és a gyarmati terjeszkedés korának kezdetét jelezte” (Polányi 2004: 43). Sőt tulajdonképpen azzal az állítással, hogy „a béke és a stabilitás háború utáni akadályai ugyanazokból a forrásokból erednek, amelyekből a háború maga”, már előrebocsátja a háború utáni periódus ellentmondásairól folytatott fenti vitát (Polányi 2004: 46). Bár Polányi valóban nem egészen egyértelmű a világháború és a tizenkilencedik századi világrend későbbi összeomlásának e közös „gyökereit” illetően, érvelésének fő motívuma épp elég világos, és a következőképp foglalható össze.

Az államközi kapcsolatok szintjén akkor vált végképp nyilvánvalóvá, mennyire utópikus az önszabályozó piacba vetett hit, amikor ténylegesen bebizonyosodott, hogy az országok többsége egyszerűen képtelen a szabadkereskedelmet, illetőleg az aranystandard rendszerét egyidejűleg érvényre juttatni. Az 1873-tól '96-ig tartó nagy válság idején egyre több állam tette magáévá a brit politikai gazdaságtan elveit, annak érdekében, hogy egy nemesfémstandard önszabályozó mechanizmusához köthessék belgazdaságuk pénzforgását. Ezt megtehették, bár csak azon az

áron, hogy mind jobban eltávolodtak a szabadkereskedelmi gyakorlattól, hogy a protekcionizmus, a merkantilizmus, illetve a tengerentúli terjeszkedés útjára léphessenek. Azáltal, hogy a verseny a vállalkozások területéről áttevődött az államközi kapcsolatok világába, a pénzarisztokrácia nem tudta többé megakadályozni egy a nagyhatalmak közötti általános háború kirobbanását. Tehát ezen értelmezés szerint az első világháború valójában nem az angol–német világgazdasági rivalizálás következtében tört ki, sokkal inkább a hatalmi egyensúlyi mechanizmusok megváltozásának, illetve azon ideológia térhódításának következménye, mely kívánatosnak tartja ugyan a szabad kereskedelmet, de azt akaratlanul is feláldozza az aranystandard érdekében.

Hasonló érvelést követve Polányi kitart amellett, hogy a német verseny kiiktatásával az első világháború kimenetele ugyan időlegesen valóban csökkentette a feszültségeket, de eközben fel is erősítette azokat azáltal, hogy a világpiaci rendszert még az addiginál is sokkal kiszámíthatatlanabbá tette. Ez a rendszer „a századforduló óta már csak nehézkesen működött, az első világháború és a békeszerződések azután véglegesen tönkretették”. Az aranystandard visszaállításával megpróbálták ugyan újjáéleszteni e rendszert, ez azonban csak késleltetni tudta a végső válságot (Polányi 2004: 49–54).

Amikor a Wall Street buborékja 1929-ben kipukkadt, és ezt követően a gazdaság receszsióba süllyedt, az Egyesült Államok látványosan visszafogta külföldi hitelezéseit, illetve befektetéseit. Ez számos országot arra kényszerített, hogy valutáját leértékeléssel vagy árfolyam-ellenőrzés bevezetésével védje, hogy ezáltal kezelni tudja a rövid lejáratú források hirtelen felmondásait, visszavonásait. Miután az amerikai szenátus 1930-ban elfogadta a nagy horderejű Smoot Hawley Vámtarifatörvényt, uralkodóvá vált a protekcionizmus, az államok felhagytak a stabil valutára irányuló törekvéseikkel (Kindleberger 1973: 131–2, 135). Az arany brit fontra vonatkozó konvertibilitásának 1931. szeptemberi megszűntetése volt a végső dőfés a globális kereskedelmi

és pénzügyi tranzakciók páratlan hálójába, amelyen tulajdonképpen a londoni City jövedelmei alapultak, és a globális kapitalizmus „a nemzetgazdaságok és a hozzájuk kötődő birodalmak szigeteire” szorult vissza (Hobsbawm 1991: 132).

Ezt a jelenséget nevezi Polányi a '30-as évek „világforradalmának”. Ennek sarokpontjai az haute finance eltűnése a világpolitika színpadáról, a Népszövetség széthullása, mely az autark birodalmak felemelkedésének kedvezett, a nácizmus felerősödése Németországban, a szovjet öt éves tervek beindulása, illetve a New Deal bevezetése az Egyesült Államokban. „Míg az első világháború végén a 19. századi ideálok voltak a legfontosabbak, ezek hatása dominált, addig 1940-re a nemzetközi rendszer minden maradványa eltűnt, és néhány hátramaradt enklávétól eltekintve a nemzetek teljesen új nemzetközi környezetbe kerültek” (Polányi 2004: 49, 54).

Ahhoz, hogy megérthessük, Polányi kettős-mozgás-elmélete mennyiben releváns a mai környezetben, először azt kell látnunk, hogy a fenti elemzés mennyire pontosan festi le ennek működését a „hosszú” tizenkilencedik században. A legnagyobb probléma ezzel a leírással, hogy, ami Nagy-Britanniát illeti, esetében tulajdonképp semmi különös, semmi meglepő nincs a szabadkereskedelem egyoldalú bevezetésével. Mint azt Disraeli, a protekcionista toryk képviselője is kifejezte 1846-ban, Cobden is tisztában volt azzal, hogy „Angliában semmi esély nincs arra, hogy egy absztrakt doktrínával felülírják a törvényeket”. Ahhoz, hogy a brit parlament elfogadja a szabadkereskedelem elveit, a pusztán „tudományosan” alátámasztott igazságoknál valami sokkal kézzelfoghatóbbra volt szükség (idézi Semmel 1970: 146).

A legfőbb ok, amiért végül mind a parlament, mind a brit közvélemény elfogadta a szabad kereskedelmi elveket, sőt makacsul ki is tartott mellettük, az volt, hogy Nagy-Britannia minden országnál előnyösebb helyzetben volt ahhoz, hogy egy világméretű önszabályozó piac hasznából részesedjen, költségeit azonban másokkal fizettesse meg. Ez a helyzeti előny a

szigetországnak az ipar, a pénzügyek és a birodalomépítés egymással szorosan összefüggő területein érvényre jutó elsőbbségéből származott. Bár Polányi is megnevezi e három területet, nem emeli ki ezek együttes szerepét abban, hogy Nagy-Britannia inkább nyertese, mint vesztese lehetett a liberális credo alkalmazásának.

Polányi engedelmével, a brit nemzet nem volt oly naiv, hogy azt képzelje, valamilyen „homályosan derengő jövőbeli világegység” munkásosztálya számára élelmiszerekből, ipara számára pedig nyersanyagokból a lehető legnagyobb és legolcsóbb kínálatot tudná garantálni. Abban sem hitt, hogy ez a kínálat, az ország termelési és innovációs kapacitásai mellett, képessé tenné Nagy-Britanniát, hogy minden más országnál olcsóbban értékesítse termékeit, és ezáltal minimalizálja belső ipari zavarait.

Ezek a hiedelmek kétségtelenül hozzátartoztak a szabadkereskedelemről kialakult diskurzushoz. E diskurzus hátterében azonban ott állt annak felismerése, hogy Nagy-Britanniának rengeteg előnye származna az egyoldalú szabadkereskedelem bevezetéséből, mivel ez egyrészt elengedhetetlennek bizonyult ahhoz, hogy a szigetország megerősítse világkereskedelmi és pénzügyi központként betöltött szerepét, másrészt egész világot behálózó tengerentúli birodalma, különösképpen India, biztosította számára a belső költségek, illetve a szabadkereskedelmi kihelyezések minimalizálásához szükséges forrásokat. A tizenkilencedik században Nagy-Britannia világkereskedelmi és pénzügyi központként betöltött szerepe elsősorban az európai gyarmati, illetve a tengerentúli kereskedelemben érvényre jutó egyre nagyobb fölényén alapult. Ez azonban csak akkor vált valóban globális érvényűvé, amikor Nagy-Britannia rátért a szabadkereskedelem útjára. A Gabonatörvények 1846-os, illetve a Hajózási Törvények 1849-es eltörlését követő húsz évben a világ teljes exportjának közel egyharmada a szigetországba áramlott. A nagy tömegű és egyre növekvő import lenyomta a britek számára nélkülözhetetlen termékek árait, miközben ők szolgáltatták a

fizetőeszközt mindenki más számára, hogy megvásárolhassák a brit manufaktúrák termékeit. Az államok, területek egyre növekvő hányada tagozódott be az egész világot felölelő munkamegosztásba, ami érdekeltté tette őket abban, hogy bekapcsolódjanak a Nagy-Britannia-központú világpiac keringésébe, ami csak egyre erősödött azáltal, hogy a piac lassan a nélkülözhetetlen cikkek egyedüli forrásává, illetve a haszonnal értékesíthető áruk egyetlen csatornájává vált (Hobsbawm 1979: 37–9, 50–4).

Ha Nagy-Britannia számára az egyoldalú szabadkereskedelem tette lehetővé, hogy stabilizálja, illetve megerősítse a világ pénzügyi, kereskedelmi központjaként betöltött szerepét, akkor tengerentúli birodalma volt az, ami biztosította számára a kellő rugalmasságot, illetve forrásokat, hogy egyre növelni tudja a Nagy-Britannia-központú világpiac befolyását, illetve, hogy az állandó külkereskedelmi egyensúlyzavarok kezelése helyett bevezethesse az egyoldalú szabadkereskedelem gyakorlatát.⁵ Mindkét szempontból kiemelkedő jelentősége volt Indiának, melynek kifogyhatatlan demográfiai potenciálja támasztotta alá mind katonailag, mind pénzügyileg Nagy-Britannia globális hatalmát. Katonailag, Lord Salisbury szavaival élve, „India Nagy-Britannia előretolt helyőrsége volt a keleti tengereken, ahonnan annyi katonát vetettünk be, amennyit csak akartunk, anélkül, hogy fizetnünk kellett volna ezért” (Tomlinson 1975: 341). Bár e csapatokat teljes egészében az indiai adófizetők finanszírozták, ezek mégis egy európai típusú gyarmati hadsereg zászlaja alá szerveződtek, és rendre azokban a végeérhetetlen harcokban vetették be őket, amelyeket Nagy-Britannia vívott, hogy megnyissa az ázsiai és afrikai kontinenst a nyugati kereskedelem, befektetések, illetve befolyás előtt.⁶ Ők voltak „a vasököl a viktoriánus terjeszkedés bársonykesztyűjében... az ipusziális kapitalizmus nemzetközi kiterjesztése mögött álló legfőbb kényszerítő erő” (Washbrook 1990: 481).

Hasonlóan fontos, hogy a sokat kárhozott Hazai Tarifák rendszere, illetve a Bank of England India valutatartaléka feletti őrködése együttesen Nagy-Britannia globális

⁵ Lásd, egyebek közt Frank (1976: 407–38).

⁶ A britek 1837 és 1900 között Ázsiában és Afrikában együttesen nem kevesebb mint hetvenkét katonai hadjáratot folytattak le, lásd Bond (1967: 309–11). Más számítás szerint 1803 és 1901 között Nagy-Britannia ötven nagyobb gyarmati háborút folytatott le, lásd Giddens (1987: 223).

pénzügyi és kereskedelmi hatalmának pillérévé tették a szubkontinenst. India Nagy-Britanniával szembeni fizetésimérleg-hiánya, illetve a minden más országgal szembeni többlete lehetővé tette a britek számára, hogy kiegyenlítsék a többi országgal szembeni deficitjüket. Ha India nem járul hozzá ilyen nagy mértékben a birodalmi Anglia fizetési mérlegéhez, akkor Nagy-Britannia nem tudta volna „a tengerentúli befektetéseiből származó bevételeket további külföldi beruházásokra felhasználni, illetve helyreállítani a nemzetközi pénzügyi rendszer likviditását, amit beruházási bevételként kötött le”. Továbbá, az indiai pénzügyi tartalékok „olyan hatalmas masse de manoeuvre-t biztosítottak, amelynek segítségével a brit monetáris hatóságok helyettesíteni tudták saját tartalékaikat, és ezzel London megőrizhette a nemzetközi pénzügyi rendszer központjának pozícióját” (Cecco 1984: 62–3).

Az egyoldalú szabadkereskedelem előnyei a birodalmi Anglia számára az 1873–96-os nagy válság idején, illetve azt követően váltak teljesen nyilvánvalóvá, amikor – Landes szavaival élve – „az emberiség a történelmi emlékezet legdrasztikusabb deflációját élte meg”. Az árzuhanás lerontotta a tökemegtérüléseket. A profit- és kamatráták olyan mélyre zuhantak, hogy a közgazdászoknak „számolniuk kellett a lehetőséggel, hogy a tőke olyan bőséges kínálata áll majd rendelkezésre, mintha ingyenes jószág lenne” (Landes 1969: 231). Ahogy már korábban megjegyeztük, Polányi elemzésében ez volt az az időszak, amikor a világpiac szakadásaival szembeni ellenmozgások lendületet vettek, és Nagy-Britannia ipari fölénye olvadni kezdett. És mégis, a brit üzleti szféra könnyedén megbirkózott az erősödő ipari verseny kihívásaival azáltal, hogy egyre jobban specializálódott a magas hozzáadott értéket termelő tevékenységekre, melyek az ország világkereskedelmi és pénzügyi központként betöltött szerepével függtek össze. Eric Hobsbawm szavaival élve, épp a csökkenő ipari fölény ezen időszakában „aratott végső győzelmet a [brit] finanszírozás – az ország hajózási, kereskedelmi, biztosítási szolgáltatásai, illetve közvetítő tevékenysége a

globális pénzmozgások rendszerében mindinkább megkerülhetetlenné vált. Valóban, ha valamikor, akkor 1870 és 1913 között London valóban a világ gazdasági központjaként funkcionált, aminek alapja a font sterling volt” (Hobsbawm 1968: 125).

Ahogy Halford Mackinder egy a századfordulón londoni bankárokhoz intézett beszédében megjegyzi, a többi ország iparosodása megnövelte a klíringházak jelentőségét. És a világ központi klíringháza „mindig abban az országban lesz, ahol a tőke a legnagyobb mennyiségben áll rendelkezésre. Ez a kulcsa a Nagy-Britannia szabadkereskedelmi politikája és más országok protekcionizmusa közötti küzdelemnek – nálunk van a tőke, és azok, akiknek van tőkéjük, mindig részesednek más országok szellemi és fizikai erőforrásaiból” (idézi Hugill 1993: 305). Pontosan ez volt a helyzet az első világháború előestéjén, amikor Nagy-Britannia tőkéjének közel fele külföldön volt kihelyezve, nemzeti jövedelmének pedig körülbelül 10 százaléka bírt külföldi befektetési érdekeltséggel.⁷

⁷ Cairncross (1953: 3, 23). Ahogy Peter Mathias is megjegyezte, a brit külföldi beruházás „nem egyszerű »vak tőkét« jelentett, hanem azon pénzügyi szakemberek, üzletemberek járadékosainak »vak tőkéjét«, akik úgy látták, a kereskedelem akkor tud szárnyalni, ha a vállalkozás mozgásban van”. A brit vasútépítések az Egyesült Államokban, sőt még inkább az olyan országokban, mint Ausztrália, Kanada, Dél-Afrika vagy Argentína, „nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy ezek a hatalmas földtömegek megnyíljanak Nagy-Britannia előtt, és újabb exportszektorokat biztosítsanak számára a nyersanyagtermelésben”.

Lásd még Mathias (1969: 329), ezenkívül Chapman (1992). A széles likviditás, amivel Nagy-Britannia rendelkezett, nagyon fontos szerepet játszott a versenyben – az árupiacon túl a fegyverkezési versenyben is. Az 1840-es évek közepétől végig az 1860-as évek során Franciaország állt elő a legtöbb technológiai újítással a harcászat terén. És mégis, minden egyes francia innováció újabb hajózási megoldásokat hívott életre Nagy-Britanniában, amivel a franciák nem tudtak lépést tartani, így „a Királyi Flotta számára viszonylag egyszerű volt

Ezek az évek kerültek be aranykorként a történelemkönyvekbe – Edward kora, la belle époque. E belle époque kulcstényezői a Polányi-féle haute finance születése és megszilárdulása (mint egy kiterjesztett Pax Britannica újjászülésének legfőbb társadalmi mozgatórugója), illetve a Nagy-Britannia-központú világpiac voltak. Csakúgy, mint az egyoldalú szabadkereskedelem Nagy-Britannia számára biztosított előnyei, hisz így a protekcionista ellenerők soha nem válhattak valódi hegemonná sem a szabályozó, sem az alávetett osztályok körében (Friedberg 1988). Így Nagy-Britannia volt és maradt is a legvégsőig a szabad kereskedelmi áramlások középpontja. Hobsbawmot parafrázálva, Nagy-Britannia soha nem adta fel a szabad kereskedelmi rendszert – a világ hagyta magára Nagy-Britanniát (Hobsbawm 1968: 207).

A világ már nem sokkal annak bevezetése után lépésenként felhagyott a szigetország szabadkereskedelmi rendszerének követésével. Az ellenirányú protekcionista törekvések középpontjában épp az a két felemelkedőben lévő hatalom állt, melyek a legnagyobb veszélyt jelentették a világméretű brit hegemoniára: az Egyesült Államok, amely integránsan soha nem csatlakozott a szabadkereskedelmi rendszerbe, és a frissen megalakult birodalmi Németország, amely röviddel az aranystandard 1870-es bevezetése után hagyott fel azzal. A brit központú világpiac végső összeomlását csak Nagy-Britanniának és e két feltörekvő hatalomnak a világ feletti hegemon uralom megszerzéséért folytatott, háromoldalú küzdelme fényében érthetjük meg. Ahogy az előzőekben részletesen bemutattuk (Arrighi–Silver 1999, különösen az 1. és 3. fejezet; illetve Silver 2003: 4. fejezet), ez a harc nem csak a brit tengerentúli birodalom védelmi költségeinek látványos növekedéséhez vezetett, de egyúttal bátorította is

az elnyomott, alávetett csoportok, rétegek meg erősödésére, befolyásuk növelésére vonatkozó követeléseit, akiket nem lehetett sem elnyomni, sem beilleszteni a brit szabadkereskedelmi imperializmus rendszerébe. Lehet, hogy Polányi „világforradalma” valóban a harmincas években vette kezdetét, ahogyan a szerző állítja, mindazonáltal biztosan nem zárult le a negyvenes évek végéig, amikor is kialakult az új, az Egyesült Államok által irányított, Washington-központú világrendszer, amely már képes volt differenciáltan beilleszteni vagy elnyomni ezeket a követeléseket.

III. Az amerikai hegemonia korszaka: A liberális credo hanyatlása és újjáéledése

Ha összevetjük, hogyan működött a Polányi-féle kettős mozgás az amerikai, és hogyan a brit hegemonia korszakában, akkor sok hasonlóságot találunk, de sok különbséget is. A hasonlóság elsősorban abban ragadható meg, hogy az 1980-as évektől az USA is az önszabályozó piac utópiájának propagátorává vált, és egyben a legfőbb haszonélvezője is lett az eszme terjedésének. A különbségek viszont elsősorban abban érhetőek tetten, hogy az USA „liberális keresztes hadjáratának” csúcspontján sem minden esetben a liberális norma szerint járt el, szemben a britek késő 19. századi, illetve 20. század eleji magatartásával. Bár az USA a többi államnak szüntelenül a liberalizmus előnyeiről prédikált és prédikál, ő maga vagy egyáltalán nem ragaszkodik ezekhez az elvekhez (például a pénzteremtés automatikus mechanizmus alá rendelésének elutasításában), vagy csak nagy körültekintéssel megalkotott nemzetközi egyezmények keretében fogadja el azokat (például a kereskedelmi liberalizáció esetében).

Történelmi távlatból nézve, a különbségek már a rendszer létrejöttékor kiütköztek, és mindvégig jelentősebbek maradtak a hasonlóságoknál. Széles körben ismert tény, hogy az amerikai hegemonia rendszere már születésekor nagyban eltávolodott a 19. századi liberalizmustól, és a

számszakilag felülmúlni a franciákat illetve technikailag felzárkózni hozzájuk minden esetben, amikor azok megváltoztatták a verseny alapjául szolgáló tényezőket”. Lásd McNeill (1982: 227–8).

nagyobb kormányzati felelősségvállalás hívévé vált a gazdasági szabályozásban és a polgárok jólétének biztosításában.⁸ Emellett a következőkben azt is látni fogjuk, hogy az amerikai hegemonia időszakában az alárendelt helyzetű társadalmi szereplők lényegesen nagyobb korlátozó hatást gyakoroltak az önszabályozó piacra, mint azt a brit hegemonia idejében tették. Most vizsgáljuk meg részletesen az előbb csak röviden említett jelenségeket: az USA eltávolodását a 19. századi liberalizmus elveitől és gyakorlatától, valamint a nagyobb strukturális és szervezeti különbségeket a Nagy-Britannia-központú, illetve az USA-központú globális rendszer szabályozási és tőkekumulációs mechanizmusai között. Az 1. táblázat összefoglalja a legjelentősebb különbségeket és a korlátokat a két rendszer reorganizációs képességét tekintve.

Mint azt a II. részben állítottuk, a britek szabadkereskedelem melletti egyoldalú elkötelezettségét egyfelől arra a szerepre vezethetjük vissza, amit Nagy-Britannia a világ gazdaság pénzügyeinek és kereskedelmének központi elosztóhelyeként (entrepôt) betöltött, másfelől pedig arra, hogy az anyaország az önszabályozó piac költségeit és terheit India adóinak segítségével el tudta hátrítani. Ezzel szemben az USA hegemoniájának csúcán (az 1940-es évek végétől az 1960-as évek végéig) még nem játszotta központi lerakat szerepét a világ gazdaságban, még kevésbé volt mögötte egy olyan birodalom, amiből erőszak útján jelentős hadra fogható emberanyagot vagy pénzt tudott volna kisajtolni. Sokkal inkább elmondható, hogy az USA egy introvertált, erősen önálló, kontinens méretű gazdaság volt.

A különbség egyik lényegbevágó aspektusára mutatott rá egy, az 1950-es évek elején a Woodrow Wilson Alapítvány és a Nemzeti Tervező Társaság támogatásával létrehozott kutatócsoport, amely cáfolta azt a feltételezést, hogy „egy megfelelően integrált világ gazdasági rendszert

létre lehetne hozni a 19. századihoz nagyban hasonló eszközökkel”. Kimutatták, hogy az USA-t – bár fő hitelezőként hasonlít a 19. századi Nagy-Britanniához – többségében mégis más jellegű szálak fűzik a külvilághoz, mint egykoron a briteket. Az utóbbiak teljes mértékben integrálódtak az akkori világ gazdaságba.

Ezt az ország külkeresedelemtől való nagyfokú függősége, kereskedelmi és pénzügyi intézményeinek egész világra kiterjedő hatása, valamint saját gazdaságpolitikája és a világ többi részétől elvárt gazdaságpolitika közti összhang tette lehetővé. Ezzel szemben az USA csak részlegesen integrálódott a világ gazdasági rendszerbe, és ezért csak részben kell megküzdenie az onnan érkező versenykihívásokkal. Emellett az USA a rendszer megszokott működési módjában és sebességében még periodikus zavarokat is okozhat. Nincs egyetlen olyan amerikai irányítású kereskedelmi vagy pénzügyi hálózat sem, amely a napi működés során összekötné és irányítaná a világkereskedelem szereplőit (Elliot 1955: 43).

Nagy-Britanniával ellentétben ez a befelé forduló, erősen önálló, kontinens méretű gazdaság nem engedhette volna meg magának, és nem is igényelte a piaci liberalizáció előmozdítását, saját piacának megnyitását a világ exportja előtt. A nemzeti piac egyoldalú megnyitása aláásta volna az ország gazdaságának sokoldalú és önálló jellegét, amelyen az amerikai világhatalom és az országon belüli munka-tőke kompromisszum alapult. Ahhoz, hogy a világ gazdaságot a saját szájízének megfelelően tudja átrendezni, az USA-nak más és jobb eszközök álltak rendelkezésére, mint a brit mintájú piacnyitás.

Az egyik ilyen eszköz magából az amerikai gazdaság más nemzetgazdaságokhoz viszonyított méretéből fakadt. 1948-ban az USA nemzeti jövedelme több mint kétszerese volt a brit, francia, német és olasz GDP együttes értékének, és több mint hatszorosa a szovjetnek (saját számítás Woytinsky–Woytinsky 1953: 185–6 alapján). Ez a hatalmas egyenlőtlenség lehetőséget biztosított az USA-nak arra, hogy a kereskedelmi liberalizáció kérdésében a maga szempontjai szerinti

⁸ Ruggie (1982); Maier (1987: 121–52); Ikenberry (1989); Mjoset (1990: 21–47); Arrighi–Silver (1999: 202–11).

1. táblázat: A hegemon államok viszonya a globális politikai gazdasághoz		
	Uralom és felhalmozás az	
	Egyesült Királyság-központú rendszerben	Egyesült Államok-központú rendszerben
Uralkodó struktúrális viszonyok	Központi elosztóhely / kiegészítő	Önközpontú / versengő
A reorganizáció fő eszköze	Egyoldalú szabad kereskedelem / gyarmati sarc	Egyeztetett kereskedelem liberalizáció / közvetlen külföldi tőkebefektetés
A reorganizációs kapacitás fő korlátja	Hatalmi erőegyensúly / imperialista rivalizálás	Alávetett csoportok társadalmi hatalma / kommunista és nacionalista kihívások

együttműködésre kényszerítse a többi államot.

További előnye volt, hogy a vertikálisan integrált multi-, illetve transznacionális vállalati forma is itt alakult ki először. Ezek a vállalatok közvetlen tőkeberuházásokon keresztül meg tudják hódítani bármely ország piacát, még azét is, amely egyébként erősen védett az áruimporttal szemben. Ennek köszönhető, hogy a háború utáni években az amerikai kormányzat támogatta egy nagy és egységesülő piac létrejöttét Európában, amely megfelelt a tömegtermelés és elosztás követelményeinek, ezáltal profitábilis működést téve lehetővé a tipikusan amerikai tulajdonú vertikálisan integrált vállalatok számára (McCormick 1989: 79–80). Ezt a célt szem előtt tartva az amerikai kormány még azt is megengedhette magának, hogy tolerálja a Közös Piac által néhány amerikai termékre kivetett importkorlátozást. Azokat a diszkriminatív intézkedéseket viszont már nem hagyhatta szó nélkül, amelyek a transznacionális vállalatok európai piacra való behatolását próbálták megakadályozni (Gilpin 1975: 108).

Végül pedig az USA a kereskedelmi liberalizmus terjesztésében támaszkodhatott szövetségeseivel szembeni katonai fölényére, amelyet a szovjet fenyegetés hívott életre. Amint azt Franz Schumann is megjegyzi, míg a háború előtt az amerikai katonai jelenléttel elvétve találkozunk

a nemzetközi konfliktusokban, addig a háborút követően a modernizált konvencionális haderővel alátámasztott amerikai nukleáris ernal a világ egyik felét teljes rettegésben tartotta, a másiknak pedig teljes védelmet nyújtott (Schurmann 1974). Katonai túleréjénél fogva az USA rá tudta venni szövetségeseit és vazallusait olyan bilaterális és multilaterális egyezmények megkötésére, amelyek sokkal hatékonyabban liberalizálták a nemzetközi kereskedelmet és beruházásokat, mint azt a brit szabadpiaci imperializmus valaha is tette.

Annak ellenére, hogy a nemzetközi kereskedelmet és beruházásokat sokkal hatékonyabban liberalizálták az amerikai, mint a brit hegemonia alatt, maga az amerikai külkereskedelem sosem vált annyira nyitottá, mint egykoron a brit. Az amerikai mezőgazdaság azért tudja ellátni a belső piacot, és a világpiacon is azért marad versenyképes, mert a gyapot- és gabonatermelők mind a mai napig jelentős állami támogatásokban részesülnek. Ehhez hasonló protekcionizmussal Nagy-Britanniában az 1840-es évek után nem találkozhattunk.

Ezen túlmenően, ahogy az amerikai gyártókra nehezedő nemzetközi verseny nyomása egyre erősödött, az USA más magas jövedelmű országokkal egyetemben megkötötte az 1973-as

textilkereskedelmi egyezményt (Multi-Fiber Arrangement), amely szigorú korlátozásokat vezetett be az alacsonyabb jövedelmű országokból jövő textilimporttal szemben, ezzel erősen sértve a GATT diszkriminációellenes alapelveit. Ennél talán még fontosabb az, hogy az 1974-es kereskedelmi törvény (Trade Act) 301-es cikkelye felhatalmazta az amerikai kormányt, hogy büntető korlátozásokat vessen ki a szerinte nem méltányos kereskedelmi magatartást folytató államokkal szemben. A 301-es cikkely hatásosan kényszerítette az USA kereskedelmi partnereinek egy részét (elsősorban a kelet-ázsiai országokat), hogy elfogadják az úgynevezett „önkéntes export korlátozásokat” (VER = Voluntary Export Restraints) (Becker 2002; Gilpin 2000: 80–82). Ez a korlátozási forma példa nélküli volt a nemzetközi kereskedelem történetében. A VER a legnyilvánvalóbb megjelenési formája az amerikai hegemoniát lehetővé tevő gazdasági és katonai hatalomkoncentrációnak.⁹

Belátható, hogy a hidegháborús világrend kevés teret engedett a Polányi-féle „kettős mozgás” érvényesülésének, mivel az új hegemon hatalom radikálisan más viszonyban állt a globális politikai-gazdasági rendszerrel, mint Nagy-Britannia a 19. század folyamán. Valóban, az USA hegemoniájának kialakulása nagyban biztosította a feltételeket ahhoz, hogy létrejöhessen valami, amit Polányi a két világháború közötti „katasztrofális helyzettel szemben egyedül lehetséges alternatívaként” tartott számon. Ez az alternatíva „egy olyan szervezett hatalommal felruházott nemzetközi rend létrehozása lett volna, amely túllép a nemzeti szuverenitáson”. Polányi szerint egy efféle fordulat teljesen kívül esett a korszak szereplőinek látókörén. „Ilyen rendszerbe egyetlen európai ország sem ment volna bele, az Egyesült Államokról nem is beszélve” – írta Polányi (2004: 47). És mégis, ahogy ezt másutt ő is elismeri, az új rendszer előjeleként a Roosevelt-adminisztráció már ebben a kaotikus időszakban javaslatot tett nemzetközi intézmények felállítására. Igaz, mint

⁹ Amikor az USA elindította neoliberais ideológiai hadjáratát, közel sem maradt abba a fenyegetés az USA részéről – amellyel a legfőbb versenytársait próbálta rávenni arra, hogy maradjanak távol piacaitól úgy, hogy korlátozzák az USA-ba irányuló exportjukat, illetve nyissák meg piacukat az USA termékei előtt. A folyamat inkább felerősödött a 80-as években. Az intenzitás növekedésének mérföldkövei az 1986-os és 1991-es félvezetőgyártásról szóló megállapodás, Autóbusz-kereskedelmi és Versenytörvény, a Strukturális Akadályokról szóló 1989-es törvény. Lásd Brenner (2002: 60).

ez később kiderült, sem Bretton Woods, sem az ENSZ negyvenes évek közepén létrejött intézményei nem voltak elég erősek ahhoz, hogy ellássák a Rooseveltképzéseinek megfelelő világkormány-szerű funkciókat. Mindezek ellenére az Egyesült Államok kivételes világhatalmi szerepe a második világháborút követően nagyjából húsz évig magának az ország kormányának adta meg azt a lehetőséget, hogy hatékonyan betöltse a fenti szerepet. A világkereskedelem és a termelés bámulatos expanziója ezen húsz év alatt jól alátámasztja Polányi állítását, miszerint a világpiacok képesek pozitív (nem csak katasztrofálisan negatív) eredményeket produkálni, de csak akkor, ha igazgatás (kormányzás) alatt állnak. Emellett az is igazolást nyer, hogy a világpiacoknak már a pusztta létezése (függetlenül attól, hogy milyen sokáig léteznek) szükségessé tesz valamilyen szintű világkormányzást (Arrighi 1994: 327–28).

Nem meglepő, hogy a szóban forgó húsz év alatt az önszabályozó piacokba vetett hitnek semmiféle tekintélye nem volt. Inkább az lehet meglepő, hogy kevesebb mint tíz évvel azután, hogy Nixon elnök kijelentette: „mindannyian keynesiánusok vagyunk”, az Egyesült Államok belefogott a liberális *credo* újjáélesztésébe. Ez a fordulat két kérdést vet fel. Először is, mi késztette az Egyesült Államokat arra, hogy felélessze a liberális *credót*, amikor hegemoniájának világtörténeti feltételei gyökeresen különböztek a 19. századi brit hegemonia feltételeitől? Másodszor, hogyan hatottak ezek az eltérő paraméterek Polányi kettős mozgásának működésére? A második kérdéssel a záró fejezetben foglalkozunk, most az elsőre fogunk fókuszálni.

A liberális *credo* felélesztése elsősorban válaszlépés volt az Egyesült Államok hegemoniájának hetvenes években kialakult válságára. Ahogy ezt máshol részletesen kifejtettük¹⁰, ez egyszerre volt profit- és legitímációs válság. A jövedelmezőség válságának oka döntően a kapitalista vállalatokra (beleértve az USA multinacionális vállalatait is)

nehezedő, világszinten fokozódó verseny által gerjesztett nyomás volt, ami viszont a világkereskedelem és termelés jelentős, 1950-es és 1960-as évekbeli felfutása következményének tekinthető. Egyetértünk Robert Brenner azon állításával, mely szerint a profitabilitás kései hatvanas, korai hetvenes években bekövetkező válsága ugyanabból a forrásból táplálkozott, mint az azt megelőző világgazdasági expanzió: az „egyenlőtlen fejlődés” folyamatából, amelynek során a nyugat-európai országok és Japán sikeresen felzárkóztak az Egyesült Államokhoz, elérve annak fejlődési szintjét.¹¹

Az NSZK-ra és Japánra koncentrálna Brenner állítja, hogy e két ország profit- és beruházási rátáit leginkább az hajtotta felfelé, hogy az USA által elsőként alkalmazott magas termelékenyséű technológiákat képesek voltak ötvözni a jelentős nagyságú, alacsony bérű és rugalmas munkaerő-kínálatukkal, melynek utánpótlási bázisát a relatíve fejletlen agrár- és kisvállalkozási szektorok adták. A korai hatvanas években ez a tendencia még nem érintette hátrányosan az USA üzleti életét, mert a külföldi termékek legnagyobb részben nem versenyeztek az USA piacain, és az egyesült államokbeli gyártók is csak kismértékben függtek a tengerentúli eladásoktól (Brenner 1998: 91–2). A gyors nyugat-európai és japán gazdasági expanzió jól jövedelmező befektetéseket tett lehetővé az USA multinacionális vállalatai és bankjai számára, új exportpiacokat nyitott meg az amerikai ipar előtt, valamint „ideológiai erőforrásokat” jelentett az USA kormánya számára a hidegháború alatt. Az 1960-as évek elején a brenneri értelemben használt egyenlőtlen fejlődés pozitív összegű játéknak bizonyult, amelyben, még ha igen konfliktusos és instabil

¹⁰ Lásd Arrighi (1994); Arrighi–Silver (1999); Silver (2003: 20–1, 151–56, 160–67, 173–77).

¹¹ Lásd Brenner (1998, 2002). A brenneri „egyenlőtlen fejlődés” kifejezés használata emlékeztet minket Trockij és Lenin hasonló terminológiájára, de nagyon különbözik a napjainkban elfogadottabb szóhasználatától, ami a kapitalista fejlődés tendenciáinak a földrajzi tér polarizálása és felosztása szerinti minősítésére vonatkozik. Lásd különösen Amin (1976) és Smith (1984).

formában is, mégis szimbiózis volt megfigyelhető a vezető és az őt követők, az úttörő és a megkésztetett fejlődők, a hegemon és annak befolyása alatt levők között (Brenner 2002: 14–15).

Ezzel szemben a hatvanas évek közepére az NSZK és Japán nemcsak hogy felzárkózott, „de meg is előzte az Egyesült Államokat, egyik kulcspárágban a másik után – textiliparban, acélgépgyártásban, autópárágban, szerszámgépgyártásban, elektronikában” (Brenner 1998: 41). Ami még fontosabb, Japán és Németország vagy más felzárkózó országok fiatal és olcsóbban termelő cégei kezdték meghódítani a mind ez idáig a vezető térségek, az USA és az Egyesült Királyság vállalatai által dominált piacokat (Brenner 1998: 105–108). Az olcsó termékek előzönlötték az USA-t és a világpiacot, emiatt 1965 és 1973 között az amerikai termelők tökemegtérülési rátája átlagosan több mint 40%-kal csökkent (Brenner 1998: 93). A verseny felerősödésére úgy reagáltak, hogy termékeik árait a teljes költségek alatt szabták meg (azaz, az eddigi elvárt profitrátát ezután már csak a forgótőke megtérülésétől remélhették), a bérnövekedést visszafogták, modernizálták gyáraikat és gyártósoraikat. De végső soron a fellépő versennyel szembeni leghatásosabb fegyvernek az USA-dollár leértékelése bizonyult, a nyugatnémet márkával (összesen 50%-kal 1969 és 1973 között) és a japán yennel (28,2%-kal 1971 és 1973 között) szemben. Brenner szerint ez a jelentős mértékű leértékelés „hozzásegítette az Egyesült Államokat valamiféle fordulathoz a relatív költségek terén, amit az USA ipari szektora korábban nem volt képes elérni a termelékenység növelésével vagy a bérek visszafogásával” (Brenner 1998: 17–24).

A leértékelés nagyban élénkítette az USA gazdaságát. A profitabilitás, a beruházások volumene és a munkaerő termelékenysége jelentősen emelkedett, és az USA kereskedelmi mérlege újra többletet mutatott. A hatás a japán és a nyugatnémet gazdaságra pontosan a fordítottja volt. A gyártók versenyképessége e két országban erősen lecsökkent, úgyhogy most nekik kellett lejjebb adniuk addigi magas tökemegtérülési rátájukból, hogy fenn tudják tartani eladási mutatóikat. A globális

jövedelmezőségi válság nem ért véget, de annak terhei egyenlőbben oszlottak el a fontosabb kapitalista országok között (Brenner 1998: 124, 137). Brenner állítása szerint a hetvenes évek eleje óta a nemzeti valuták le- és felértékelése kulcsfontosságú instrumentum a versenyképesség-növelés céljának megvalósításában, amin keresztül a főbb kapitalista gazdaságok igyekeznek egymásra hárítani a profitráta süllyedő tendenciájának állandósulásából eredő nyomást (Brenner 2002: 24–133).

Noha Brenner nem hasonlítja össze az általa hosszú visszaesésnek vagy állandósuló stagnálásnak nevezett 1973 és 1993 közötti periódust¹² az 1873 és 1896 közötti nagy válsággal, egy ilyen összevetés mégis jól jönne vizsgálódásunkhoz. Mindkét szóban forgó időszakra jellemző volt a profitráta hosszú ideig tartó visszaesése, a világ-szinten kiéleződő versenyből eredő, a kapitalista vállalatokra nehezedő nyomás, és mindkét periódust megelőzte a világ gazdaság- és kereskedelem különösen hosszú és jövedelmező expanziós korszaka. Mi több, a jövedelmezőségi krízise és az egyre intenzívebbé váló verseny mindkét időszak alatt ugyanabból a forrásból táplálkozott, mint az azokat megelőző világ gazdasági fellendülés: sikeresen „felzárkózott” néhány korábban elmaradott ország, olyan fejlődésbeli eredményeket elérve, amelyek korábban a vezető hatalom „monopóliumai” voltak. Ha a vezető állam szerepében az Egyesült Királyságot az Egyesült Államokra cseréljük, a felzárkózó országok szerepét pedig az Egyesült Államok és Németország helyett Németországra és Japánra osztjuk, Brenner kései 20. század profitabilitási krízisének interpretációja jól alkalmazható lesz a kései 19. századra is. Landes ez utóbbit a következőképpen kommentálta:

¹² A hosszú visszaesséssel kapcsolatban Brenner homályosan fogalmaz, nem tudni, hogy szerinte véget ért-e 1993-ban, vagy folytatódott egészen napjainkig. Legutóbbi könyvében afelé tendál, hogy az Egyesült Államok 1993 utáni gazdasági fellendülése nem fordította meg a globális világ gazdaság hanyatló pályáját (lásd különösképpen Brenner 2002: 243–284).

Az eltolódás a monopóliumtól a verseny felé talán a legfontosabb önálló tényező volt, ami helyzetbe hozhatta az európai ipari és kereskedelmi vállalkozásokat. A gazdasági növekedés egyben gazdasági küzdelemmé vált – küzdelemmé, amely elválasztotta az erőseket a gyengéktől, visszafogott némelyeket és erősített másokat, és az új nemzeteknek kedvezett a régiek kárára. A határtalan fejlődésbe vetett optimista hit teret engedett a bizonytalanságnak, sőt egyfajta agóniának (Landes 1969: 240).

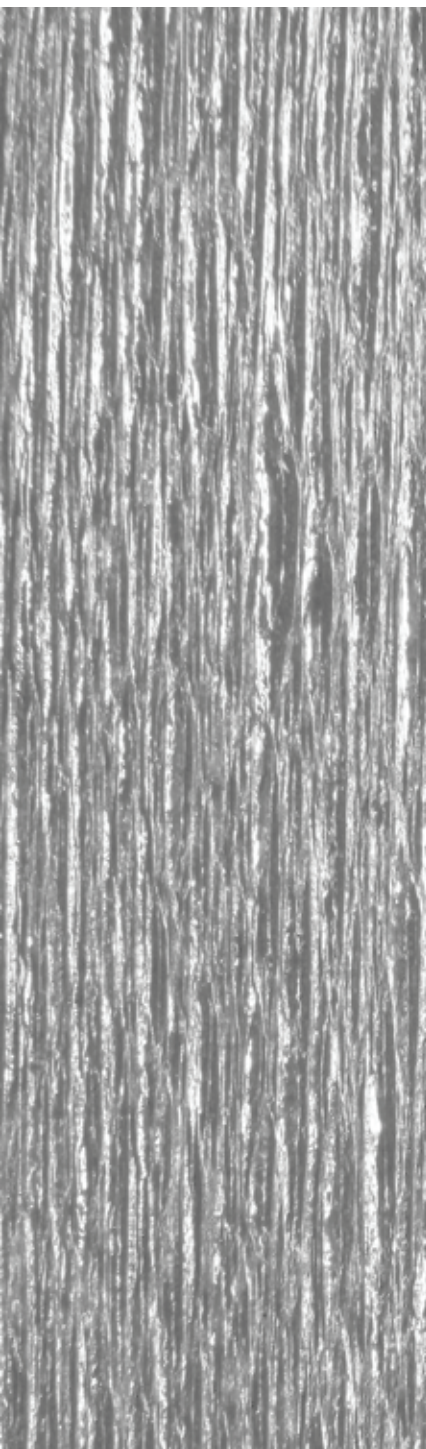
A két nagy válság esetében az alapvető hasonlóságok ellenére egymástól teljesen eltérő utakon bontakozott ki a piacokért folyó küzdelem. Mint ahogy az előzőekben már volt róla szó, 1873 és 1896 között a vállalatok közötti verseny fő formáját az „árháború” képezte, mely emberemlékezet óta a legdrasztikusabb deflációban csapódott le. Szorosan kapcsolódott ehhez a tendenciához, hogy a főbb kapitalista államok kormányai alárendelték valutáikat az aranystandard önszabályozó mechanizmusainak, így elveszítették a valuta le- és felértékelésének lehetőségét, mint a versenyképesség növelésének egyik eszközét. Ugyanakkor a kormányok egyre aktívabban támogatták a hazai ipart protekcionista és merkantilista praktikák alkalmazásával. Ezen belül talán a legfontosabb a gyarmatbirodalmak kiépítése volt, amivel valójában a világpiac egységét ásták alá.

Mindezen szempontokat figyelembe véve, a 20. század második felének hosszú visszaesés időszakában a piaci versengés egészen más irányt vett. Különösen az 1970-es évek folyamán az ipari termékek árai a várt esést meghazudtolva általában nőttek. Noha az inflációt az 1980-as és az 1990-es években sikerült mederbe terelni, az árak összességében mégis tovább nőttek az egész időszak alatt. A válság kezdetekor a pénzforgalom és a nemesfémstandard közötti utolsó, finom kapcsolatot, a Bretton Woodsban bevezetett arany-dollar átváltási standardot is megszüntették, és soha többé nem állították vissza. A főbb kapitalista országok kormányai így újra abba a

pozícióba kerültek, hogy a valuta leértékelésének és felértékelésének eszközeit használhatták a konkurenciaharcban. Annak ellenére, hogy az államok szisztematikusan éltek a le- és felértékelés eszközével, tárgyalások során keresztül folytatták tovább a világpiac integrációjának előmozdítását, tovább liberalizálták a világkereskedelmet és a befektetéseket. E folyamat a Világkereskedelmi Szervezet (World Trade Organization – WTO) létrehozásában csúcsonyult ki.

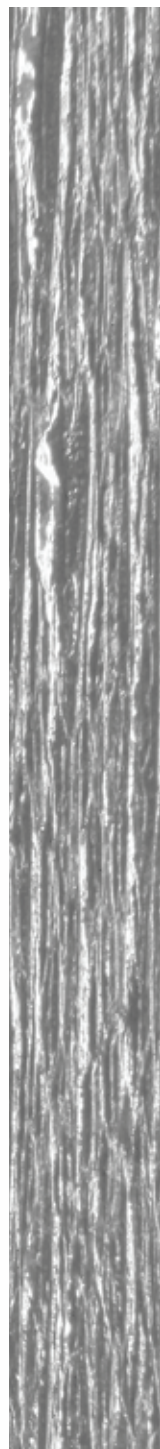
Az USA által 1980 óta terjesztett, szabad piacokba vetett hit bizonyos mértékben ideológiailag támasztotta alá a nemzetközi kereskedelem és beruházások liberalizálásának előrehaladását. Igaz, ez a folyamat már az 1950-es években megkezdődött, és semmi olyan szakadást nem figyelhetünk meg benne, amely indokoltá tehette volna a keynesianizmus hirtelen felcsérelését a „piac varázsának” elvére. Ez az elv nyárspolgári verziója volt annak a tizenkilencedik századi utópikus hitnek, amely „az emberi üdvözülés zálogának az önszabályozó piacot tartotta”. Ahhoz, hogy a hirtelen fordulatot meg tudjuk magyarázni, valami más is szükséges. Ez a valami az aranydeviza-rendszerről való lemondás és az 1970-es évek nagy inflációjának katasztrofális hatása az amerikai hegemoniára, amelynek válsága már amúgy is folyamatban volt. Ahogy Brenner állítja, a dollár masszív leértékelése 1969 és 1973 között segített az USA-nak rátolni a profitabilitási válság terheit Németországra és Japánra. A profitabilitási válság mindazonáltal csak az egyik összetevője volt az amerikai hegemonia szélesebb válságának – ami inkább mélyült, semmint enyhült volna a dollár masszív leértékelésével.

A szélesebb válság további fő elemei azok a – sokkal inkább társadalmi és politikai, mint gazdasági – nehézségek voltak, amelyekkel az amerikai kormány szembesült a harmadik világban megjelenő nacionalizmus és kommunizmus együttes kihívásainak megfékezésékor. Ezek a nehézségek és a profitabilitás válsága ugyanazokban az években (1968–70 – fordítói megjegyzés) érték el tetőpontjukat, amikor az Egyesült Államok

vezetésének a háború kiterjesztésével sem sikerült megtörnie az észak-vietnami ellenállást, sőt ezzel a lépéssel széles körű ellenállást váltott ki a háborúval szemben az Egyesült Államokon belül is. A fix árfolyamok Bretton Woods-i rendszerének összeomlása és az amerikai dollár masszív leértékelése legalább annyira volt következménye a háború fokozódó költségeinek – beleértve azoknak a programoknak a költségeit is, amelyek a háborúval szembeni hazai ellenállás dagályának megfékezését célozták –, mint amennyire az USA profitabilitási krízisére adott válaszainak (Arrighi 1994: 300–8, 320–1; Silver 2003: 173–7). Legalábbis kezdetben, ezek az intézkedések valóban megvédték az amerikai gazdaságot a verseny nyomásától, és úgy tűnt, precedens nélküli lehetőséget teremtenek az amerikai kormánynak arra, hogy a világ többi részének erőforrásait pusztán saját valutájának kibocsátásán keresztül megcsapolja (Parboni 1981: 47, 89–90). Mindazonáltal nem sikerült megakadályozni az Egyesült Államok vereségét Vietnamban, és megállítani az USA presztízsének és hatalmának a vereség nyomán bekövetkező hirtelen hanyatlását. Valójában ha bármi hatásuk volt, akkor az az, hogy mélyítették a válságot a világszintű inflációs spirál kiváltásával, az egész amerikai hitelrendszert pusztulással fenyegetve – a világméretű tőkefelhalmozási hálózatokkal együtt, amelyekről az amerikai gazdaság és hatalom erősebben függött, mint valaha (Arrighi 1994: 310–14, 317–20).

Az USA hatalmának és presztízsének hanyatlása az 1970-es évek végén érte el a mélypontját az iráni forradalommal, egy újabb olajár-emelkedéssel, a Szovjetunió afganisztáni inváziójával, és egy új, igen komoly dollárral szembeni bizalmi válsággal. Ez a háttér az USA politikájában a Carter-adminisztráció utolsó éveiben, majd még határozottabban Reagan elnöksége alatt bekövetkezett drasztikus fordultnak. Ezután az USA vezetése került a vietnamihoz hasonló vereséghez vezető szárazföldi konfrontációkat, viszont nekilátott a Szovjetunióval folytatott fegyverkezési verseny fokozásának, tudván, hogy a vetélytárs gazdasága ezt már nem fogja bírni. Ennél is fontosabb, hogy az amerikai kormányzat olyan gazdaságpolitikához kezdett folyamodni – a pénzkinálat drasztikus korlátozása, magasabb kamatláb, adócsökkentés a gazdagoknak, és gyakorlatilag korlátlan cselekvési szabadság a tőkés vállalkozóknak –, amely likvidálta nemcsak a hazai New Deal, hanem a szegény országok számára Truman által 1949-ben kezdeményezett Fair Deal örökségét is (McMichael 2000; Arrighi–Silver–Brewer 2003). Ezek az intézkedések azt jelezték, hogy az USA agresszívan versenyezni kezdett a világ

többi részével a tőkéért, finanszírozandó növekvő kereskedelmi és folyó fizetési mérleg deficitjét. Az intézkedések emellett világszerte kiváltottak egy hirtelen emelkedést a reálkamatlábakban, valamint nagyrészt megfordították a globális tőkeáramlás irányát. A világszintű likviditás és a közvetlen tőkeberuházások 1950-es és 1960-as évekbeli fő forrásából az 1980-as évekre az Egyesült Államok a világ legfontosabb adósává és a külföldi tőke messze legnagyobb befogadjává vált. A fordulat mérete becsülhető az amerikai folyó fizetési mérleg változásával.¹³ Az 1965–69-es ötéves periódusban a mérleg még 12 milliárd dollár többletet mutatott, ami majdnem a felét (46 százalékot) tette ki a G7-országok összes többletének. 1970–74 között a többlet 4,1 milliárd dollárra és a G7-országok összes többletének 21 százalékára csökkent. 1975–79 között a többlet 7,4 milliárd dolláros hiányra változott. Ezután a deficit korábban elképzelhetetlen szintre emelkedett: 146,5 milliárd dollárra 1980–84 között, 660,6 milliárdra 1985–89 között. 1990–94 között 324,4 milliárd dollárra mérséklődött, hogy aztán újra 912,4 milliárd dollárra nőjön 1995–99 között.¹⁴

Ez egy olyan történelmi jelentőségű fordulat volt, ami alapjaiban strukturálta át az Egyesült Államok globális gazdasághoz fűződő kapcsolatait. Az újrastrukturálódás legfontosabb aspektusa volt az USA globális pénzügyi elosztóhellyé alakulása. Ahogy korábban említettem, Nagy-Britannia saját világhegemóniájának időszakában végig ezt a szerepet játszotta. A világ klíringházának pozíciója mindamellett akkor vált különösen fontossá, amikor a korábban elmaradott országok iparának felzárkózása aláásta Nagy-Britanniának a világ műhelyeként addig betöltött pozícióját. A globális pénzügyi

közvetítővé való további specializálódás tette képessé Nagy-Britanniát arra, hogy megszilárdítsa központi szerepét a világ gazdaságban, és egy olyan korszakot éljen át, ami az edwardi fénykor néven került be az emberek emlékezetébe (lásd II. rész).

Eltérően Nagy-Britanniától, az Egyesült Államok ipari fölényének csúcsán még nem játszotta a globális pénzügyi elosztóhely szerepét. Mindazonáltal, amint az elmaradottak utolérték ipari teljesítményét és a verseny nyomása egyre fokozódott, az USA is elkezdett pénzügyi tevékenységekre specializálódni, ami végül is saját belle époque-ját eredményezte. Az USA gazdasága már az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején elkezdte annak a válasznak a mintáját követni, amit a világméretű felhalmozási folyamat összes addigi vezetője adott a fokozódó versenykihívásra. Ez a válasz azt jelentette, hogy az ország a befolyó cash flow növekvő hányadát akarta megőrizni likvid formában.¹⁵ Ez a likviditás iránti megnövekedett preferencia önmagában is egyik feltétele volt annak, hogy az amerikai tőke a kezdődő világméretű pénzügyi expanzió fő támogatója legyen. Mindazonáltal két másik feltételre is szükség volt ahhoz, hogy az USA a világ pénzügyi elosztóhelyévé váljon. Az egyik feltétel olyan fiskális és monetáris politika elfogadása volt az amerikai kormányzat részéről, amely az egész világból vonzotta a befektetendő tőkét – beleértve az amerikai multinacionális cégek növekvő méretű, offshore pénzpiacokon „parkoló” tőkéjét is. Másik feltételként pedig a világ lehető legtöbb országának kellett

¹³ Figyelmen kívül hagyva a „tévedések és kihagyások” sort a fizetési mérlegben, a folyó fizetési mérleg többlete jelzi a nettó tőkekiáramlást, a deficit pedig a nettó beáramlást.

¹⁴ Számítás a Világbank, az International Financial Statistics Yearbook (Washington D. C.: International Monetary Fund, various years) alapján.

¹⁵ Ez a hajlam különösen jellemző az USA multinacionális vállalataira, melyek kiemelkedő likviditásra vonatkozó preferenciái döntően hozzájárultak a nemzetállamok feletti (területen kívüli) pénzügyi piacok robbanásszerű növekedéséhez a 60-as évek végén, a 70-es évek elején. Ez a növekedés volt az ára az arany-dollár árfolyamstandard destabilizációjának, s végül összeomlásának is (lásd Arrighi 1994: 301–5, 308–14). A hosszú hanyatlás brenneri magyarázatának legfőbb hiányossága, hogy a tőke e jellemző tulajdonságára, azaz a kieleveződő verseny által gerjesztett megnövekedett likviditási igényre nem hivatkozik.

olyan gazdaságpolitikát bevezetnie, amely elősegítette a tőke beáramlását az amerikai pénzpiacokra.

Az első feltétel teljes mértékben teljesült az amerikai gazdaságpolitikában 1979–82 között végbement, fentebb tárgyalt radikális váltással. A tőkeáramlásban bekövetkezett masszív irányváltás az Egyesült Államok felé pedig már önmagában erőteljesen ösztönözte a második feltétel teljesülését. Az 1970-es években a fejlett országokra jellemző alacsony profitráta és az USA laza monetáris politikájának kombinációja a hitelezőket a harmadik (és második) világbeli országok felé irányította. Amikor az Egyesült Államok megváltoztatta monetáris politikáját és agresszívan versenyezni kezdett a pénzügyi világpiacon, az 1970-es évek „tőkedagálya” az 1980-as évekre „apályá” változott.¹⁶ Az apály, amit elsőként Mexikó fizetéseképtelensége jelzett 1982-ben, kedvező környezetet teremtett a gazdaságpolitika tőkebarát fordulatához, amit az úgynevezett Washingtoni Konszenzus tűzött zászlajára nagyjából ugyanabban az időben.

Azok pénzügyi nehézségeit kihasználva a Washingtoni Konszenzus képviselői rávették az alacsony és közepes jövedelmű országokat, hogy hagyjanak fel addigi, a kurrens fejlődésméleti irányzatok által propagált etatista és önellátó gazdasági stratégiáikkal, és játsszanak egy teljesen más játék szabályai szerint – nyissák meg nemzetgazdaságukat a fokozódó világpiaci verseny hideg szele előtt, és a többi országgal versenyre kelve biztosítsanak a tőkés vállalkozóknak minél nagyobb mozgási és cselekvési szabadságot. Az Egyesült Államok reményei szerint ezek az új stratégiák kiterjesztették és elmélyítették volna saját globális pénzügyi elosztóhely szerepét, így elősegítve gazdagságának és hatalmának pénzügyi intézményeken keresztüli

hatékony újjáélesztését. Hogy ezek a stratégiák mennyiben növelnék a harmadik és második világbeli országok azon erőfeszítéseinek esélyét a sikerre, melyeket a fejlett országok jóléti szintjének eléréséért tettek, az sokkal kevésbé volt világos. Ahogy látni fogjuk, a válasz az, hogy semennyiben. Mindenestre kezdetben a kiábrándulás a régi stratégiákból, a verseny növekvő nyomása vagy a megbízható alternatívák teljes hiánya arra indították az alacsony jövedelmű országokat, hogy higgyenek a „piac varázában”, és kockáztassanak a játék új szabályai között is (Arrighi–Silver–Brewer 2003; Toye 1993; McMichael 1999; Bienefeld 2000).

M. A Polányi-féle kettős mozgás újjáéledése

A 19. századhoz hasonlóan, az önszabályozónak mondott piaci rendszer felé való elmozdulás (amely folyamatra manapság a globalizáció címkéjét ragasztják) napjainkban is ellenmozgást vált ki. Az ellenmozgás célja védekezni azon zavarok ellen, amelyeket a tőkéért és piacokért folytatott világméretű és egyre fokozódó versenyfutás eredményez. Ez a kettős mozgás azonban napjainkban meglehetősen eltér attól, ami a brit hegemonia korszakát jellemezte. Az első nagyon fontos különbség az, hogy a 19. századhoz képest a késő huszadik században az alárendelt helyzetű társadalmi szereplők sokkal erősebben és ráadásul már a kezdetektől fogva korlátozták és korlátozzák az önszabályozó piaci rendszer felé való elmozdulást.

Az alárendelt társadalmi szereplőknek ez a korlátozó szerepe abban mutatkozik meg a legvilágosabban, hogy a késő 20. századi liberális keresztes hadjárat nem hogy vissza akarta volna állítani az aranystandardot, hanem rendszerének egyik alapköveként fogadta el az aranystandardról való végleges lemondást. Egy ilyen radikális eltávolodás a 19. századi liberális credótól nemcsak annak volt köszönhető, hogy az uralkodó osztályok megtanulták, milyen katasztrofális következményei voltak az aranystandardnak a 20.

¹⁶ Elég azt megemlíteni, hogy az USA tőkevonzó képessége mennyire nagyfokú: a 70-es évek 46,8 milliárd dollár értékű, G7 csoportba történő tőkekiáramlását 347,4 milliárdos beáramlás váltotta fel a 80-as, és 318,3 milliárdos a 90-es években (a konszolidált folyó fizetési mérlegek többletei alapján a vonatkozó időszakban, saját számítás a Nemzetközi Valutaalap adatai alapján).

század első felében, és nem csak annak, hogy az Egyesült Államok máshogy viszonyult a globális gazdasághoz, mint Nagy-Britannia, hanem annak is, hogy a korszak körülményei közt társadalmi lehetetlenség volt a pénzmozgást a nemesfémstandard automatikus szabályainak alávetni. Kétségtől ez a társadalmi lehetetlenség volt az egyik oka annak, hogy az USA a hetvenes években felhagyott azokkal a bátortalan kísérletekkel, amelyekkel meg próbálta fékezni az arany-dollar standard elleni spekulatív támadások hullámát, és ehelyett inkább a pénzügyi élénkítés és az olcsó hitel gazdaságpolitikájához folyamodott (vö. Brenner 1998: 120–21). Mégis az aranystandard társadalmi megvalósíthatatlansága talán abban az országban volt a legegységesebb, amely a hatvanas években a tiszta aranystandardra való visszatérés legádázabb hívének számított. De Gaulle Franciaországa nem véletlenül szakított hirtelen és véglegesen a fenti állásponttal 1968 májusában, amikor is az elnöknek hatalmas mértékű béremelésben kellett részesítenie a munkásokat, hogy azok elpártoljanak a lázadó diákoktól. Ha a pénzáramlás a nemesfémstandard automatizmusainak lett volna alárendelve, egy ekkora béremelésre aligha kerülhetett volna sor. De Gaulle ezzel tökéletesen tisztában volt, és megtette a szükséges lépéseket a társadalmi rend helyreállításához, lemondva az aranystandardra visszatérés ábrándjáról. Ahogy ezt más országok példája is sugallja, a 19. századdal szemben a 20. század második felében a társadalom önvédelme inkább megelőzte, nem pedig követte az önszabályozó piaci rendszer felé való elmozdulást, ezzel korlátozva az önszabályozó piac mozgásterét, és már jó előre semlegesítve néhányat annak legpusztítóbb hatásai közül.¹⁷

Részben a fentiekhez kapcsolódva, a Polányi-féle kettős mozgás múltbeli és jelenbeli működése

közt van egy nagyobb különbség is. Az Egyesült Királyság- központú globális piacot leginkább az bomlasztotta, hogy a feltörekvő kapitalista államok az egyre kiszámíthatatlanabb világ gazdasági rendszertől való egyre erősebb függőségüket gyarmatosítással és az önellátásra való félig tudatos készülődéssel ellensúlyozták. Ezt a jelenséget az Amerika-központú globális piac zavaival szembeni ellenmozgások esetében egyáltalában nem figyelhetjük meg. Ez a hiány több körülményre is visszavehető, többek közt a globális katonai hatalom USA kezében való példa nélküli koncentrálódására, valamint arra a szinten példa nélküli erős integrációra, amely a termelés és felhalmozás sűrű transznacionális hálózatain keresztül köti össze a tőkés hatalmakat. Emellett a régi és új tőkés hatalmak egyre inkább függenek egymás erőforrásaitól, amelyekre szükségük van a nemzetközi politikai-gazdasági rendszeren belüli privilegizált státuszuk újratermeléséhez. Nem azt állítjuk, hogy nincsenek viták a tőkés hatalmak közt a világpiac alakításának sebességéről és irányáról, hanem azt, hogy a századfordulós helyzettel ellentétben ezek a viták nem indukálhatnak olyan eseményeket, amelyek visszafordíthatnák a világpiaci integráció folyamatát.

Ami pedig a jelenlegi rendszert talán leginkább megkülönbözteti a száz évvel ezelőtől, az annak a két, egymást kölcsönösen erősítő társadalmi feltételnek a hiánya, amelyek száz éve az imperialista hatalmak közti vetélkedés alapjául szolgáltak. Az egyik ilyen feltétel volt, hogy a centrumállamok rendkívül könnyedén tudtak mozgósítani tőkét és emberanyagot gyarmati területeik meghódításához, gyarmatbirodalmuk megszerzéséhez és konszolidálásához. A másik feltétel pedig a nem nyugati államok védtelensége volt a nyugati vagy westernizált katonai-ipari apparátus hódítási és alávetési törekvéseivel szemben. Igaz, a katonai-ipari apparátus rombolási képessége összehasonlíthatatlanul nagyobb a száz évvel ezelőttnél. A rombolási kapacitás hatalmas növekedése viszont együtt járt azzal, hogy a fejlettebb tőkés államok, köztük az Egyesült Államok mára már szinte egyáltalán nem uralnak nagyobb

¹⁷ A kettős mozgás felbukkanásának gyorsasága összhangban van azzal, amit mi máshol úgy fogalmazunk meg, hogy „a társadalomtörténet felgyorsulása” (Arrighi–Silver 1999: 3. fejezet).

népességű vagy területű gyarmatokat. Az ilyen területek megszerzésének társadalmi és gazdasági költségei ugyanis nagyon sokkal meghaladnák a várható előnyöket. A 20. század elején az Egyesült Királyság-központú globális piaci rendszert destabilizáló és végeredményben elpusztító imperialista rivalizálás eszkalálódásához kétségtelenül hozzájárult a költségek és hasznok téves elemzése. De ahhoz, hogy napjaink tőkés hatalmai hasonló rivalizálásba kezdjenek, elképzelhetetlenül nagy tévedéseket kéne elkövetniük a költség-haszon elemzésben.

Sokkal valószínűbb, hogy az Amerika-központú világpiac terjedésének folyamatát magának az Egyesült Államoknak az állandósult protekcionizmusa fogja megállítani és visszafordítani. Ahogy ezt már korábban is megjegyeztem, az Egyesült Államok a liberális credót tekintve bort iszik és vizet prédikál. Még szabadpiaci keresztes hadjáratának csúcán is inkább csak hangoztatta a liberális elveket, ezeket saját magára nézve viszont a legtöbbször nem tartotta érvényesnek. Ennek az inkonzisztenciának néhány közelmúltbeli példája: az USA jelentős adókedvezményeket nyújtott exportőreinek, amely a WTO-t arra kényszerítette, hogy áldását adja az EU amerikai termékekre kivetett több mint 4 milliárd dollárt kitevő szankciójára. 2002 márciusában az USA bizonyos esetekben a 30 százalékot is elérő vámot vetett ki a NAFTA-n kívülről behozott acélra. Két hónap múlva pedig Bush elnök aláírta azt a mezőgazdasági törvényt, amely 10 éves időszakra 190 milliárd dollárt szán a mezőgazdaságra, jelentősen megnövelve a termelőknek juttatott kormányzati szubvenciókat. Ez tehát egy újabb jelentős eltérés a brit és az amerikai hegemonia korszaka közt. Míg a britek következetesen betartották a szabad kereskedelem elveit, addig az amerikaiak sokkal kevésbé következetesek, ezzel aláásva a szabad és nyitott piacokért folytatott keresztes hadjáratuk hitelességét.

A 2002. májusi mezőgazdasági törvény ezt a szavahihetőséget különösen erősen rombolta. A neoliberais eszme leghűségesebb követői a déli féltekén – Brazíliában, Dél-Afrikában és Thaiföldön

– hangosan tiltakoztak, „képmutatással vádolva a Bush-kormányzatot”.

Panaszaik szerint az Egyesült Államok az egyik percben még arról beszél, hogy szeretné, ha a fejlődő országok nem a segélyektől függénének, és be tudnának illeszkedni a szabadkereskedelmi rendszerbe, a következő pillanatban pedig olyan törvényt fogad el, amely a valaha volt legnagyobb akadályt állítja az élelmiszerek szabadkereskedelmének útjába. Holott nyilvánvaló, hogy ezek az országok csak az élelmiszertermelésben versenyképesek. „Így viselkednek a gazdag országok” – jelentette ki Prakarn Virakul, a washingtoni thai nagykövetség mezőgazdasági attaséja. – Azt mondják nekünk, nyissuk meg a piacainkat. Mi ezt meg is tesszük, ők viszont nem hagynak fel a mezőgazdaság szubvencionálásával. Az amerikai gazdákat most abban fogják támogatni, hogy olcsó rizst termeljenek, ezzel alacsonyán tartva a rizs világpiaci árát az elkövetkezendő hat évben. Ez a mi termelőinket ki fogja szorítani a piacról” (Becker 2002: 10).

Kétségtelen, hogy az amerikai politika következetlensége nagyban hozzájárul a társadalom védelmére hivatott ellenmozgás kibontakozásához. Ugyanakkor, ha nem lennének ezek a következetlenségek, akkor is a Dél ellenállása lenne az ellenmozgás fő motorja – legyen szó akár Seattle-ről, akár a szabadkereskedelemmel szembeni legújabb latin-amerikai tiltakozási hullámról.¹⁸ Nem nehéz kitalálni, miért. Amint ezt egy nagy tekintélyű, Világbanknál dolgozó közgazdász maga is elismerte, 1980 óta a fejlődő országok gazdaságpolitikai eszköztárának javulása – vagyis a nagyobb mértékű igazodás a Washingtoni Konszenzus neoliberais gazdaságpolitikájához – nem a gazdasági teljesítmény javulását, hanem annak erős visszaesését eredményezte. Erről tanúskodik, hogy ezen országok

¹⁸ Az 1980-es évek strukturális kiigazítási programjaival szembeni korai ellenállásról lásd Walton–Ragin (1990). Az újabb keletű latin-amerikai ellenmozgalmakról lásd Forero (2002). A WTO elleni 1999-es, Seattle-i tiltakozásokról lásd Silver–Arrighi (2001: 53–76).

egy főre eső nemzetijövedelem-növekedésének medián értéke az 1960–79-es időszak 2,5%-áról az 1980–98-as időszakban 0 százalékra esett vissza (Easterly 2001: 135–45). Ennek a kudarcnak a legfőbb okai azok a vilárendszerben 1980 körül hirtelen bekövetkezett változtatások voltak, amelyekkel az USA adott választ az 1970-es évek krízisére. Kína kivételével nagyon kevés alacsony és közepes jövedelmű ország tudta kiállni a versenyt az Egyesült Államokkal a nemzetközi pénzpiaccon.¹⁹ Ezek az országok azért, hogy szigorúan és mindenre kiterjedően alkalmazkodtak a neoliberais elvekhez, segítették az Egyesült Államokba irányuló nagymértékű tőkeáramlást, miközben feléjük a tőke csak kevéssé vagy egyáltalán nem áramlott vissza.

Az ilyen és ehhez hasonló gondolatmenetek immáron a The New York Times hasábjain is megjelennek. Vegyük példának Joseph Kahn riportját a mexikói Monterreyben megrendezett Nemzetközi Finanszírozás és Fejlesztés címet viselő ENSZ-konferenciáról.

Úgy tűnik, Kínát leszámítva talán egyedül az Egyesült Államoknak vált egyértelműen előnyére a világszintű nyitott piacok felé való elmozdulás, tekintve, hogy az USA-ba áramló hatalmas mennyiségű tőke lehetővé teszi, hogy az amerikaiak többet költsenek, mint amennyit keresnek, és hogy többet importáljanak, mint amennyit exportálnak.

¹⁹ Kínában a globális „önszabályozó piac” integrációjának folyamata együtt jár a társadalom erőteljes önvédelmi mechanizmusaival. Az ellenmozgás élharcosai azok a munkások, akiket az állami vállalatok bocsátottak el, hiszen Kína globális gazdasági versenyképességre irányuló erőfeszítései kéz a kézben járnak tömeges elbocsátásokkal és a kínai jóléti állam lebontásával (a „rizses vastál” szétzúzásával). A kínai munkáselegetlenség ezen hullámáról lásd (Solinger 2001); Eckholm 2001; és Pan (2002). A kínai munkáselegetlenség polányista szempontú elméleti megközelítését pedig lásd Silver (2003: 20, 65, 167).

„A globalizáció tendenciája, hogy a többlettőke a periferiális országokból a centrumba, nevezetesen az USA-ba áramlik” – mondta Soros György, aki azért jött Monterrey-be, hogy meggyőzze a világ vezetőit, támogassák tervét egy 27 milliárd dolláros alap létrehozására, melynek célja fejlesztések finanszírozása lenne, elsősorban abban az esetben, amikor a magántőke finanszírozási forrásai kiapadnak. „Az amerikai kormányzat álláspontja az, hogy a piacnak mindig igaza van – jelentette ki Soros György. – Az én véleményem szerint azonban a piac majdnem mindig téved, és ezért meg kell javítani” (Kahn 2002).

A globalizációval valójában nem az a baj, hogy „a piac majdnem mindig téved, és ezért meg kell javítani”. A valódi probléma sokkal inkább az, hogy egyes országok hatalmuk birtokában a világpiac működését a saját javukra tudják fordítani, miközben mások nem rendelkeznek ezzel a hatalommal, és ezért nekik kell viselniük a világpiac működéséből eredő terheket. A terhek súlya számos, széles néprétegekre támaszkodó ellenállási mozgalmat váltott ki (lásd a 18. és 19. lábjegyzeteket), de számos társadalmi katasztrófát is előidézett az egykori második és harmadik világban. Mindeközben a világ hatalmi központjaiban – különös tekintettel az Egyesült Államokra – a veszély érzékelésére és a világtársadalom „életfontosságú” védelmének megvalósítására szakosodott „szerv” mintha eltompult volna.²⁰ A társadalom önvédelme a

²⁰ A visszalépés jele lehet, hogy még Soros mérsékelt javaslata is túlságosan bőkezűnek bizonyult az Egyesült Államok és gazdasági szövetségesei számára. Az USA Monterreyben mindösszesen a külföldi segélyek 7-8 milliárd dolláros növelését irányozta elő 2006-ra, az európaiak pedig 10 milliárdos növekményt ígértek. Ha ezt betartanák, akkor a gazdagoktól a szegények felé irányuló teljes külföldi segélyek összege 70 milliárd dollár lenne legfeljebb (*The Economist*, „A Fresh Start”, www.economist.com/agenda (2002. márc. 22.)). Összehasonlításképpen, az USA, az Európai Unió és Japán farmerjeinek nyújtott jelenlegi támogatásai együttesen

centrumban csak egyik oldala annak az érmének, amelynek másik oldalán a világ többi részének destabilizációja áll. A brit belle époque után egy hosszú kaotikus időszak tapasztalata kellett a veszélyérzet felébresztéséhez és ahhoz, hogy kialakuljon az akarat és a képesség a világtársadalom önvédelmi célú válaszlépéseire. A jelenkor

tragédiája az, hogy az emberiség nem fog tudni elviselni még egy ilyen kaotikus időszakot. Semmi akadálya nem lenne annak, hogy a hatalommal rendelkezők megtegyék a katasztrófa elkerüléséhez szükséges lépéseket. Mégis minden jel arra mutat, hogy a globális káosz új szakaszába fogunk lépni, ráadásul inkább előbb, mint utóbb.

Fordította:
Berki Tamás, Dósa Mariann, Szabó Imre

a szóban forgó összeg ötszörösére rúg (saját számítás Becker 2002: 10 alapján).

Hivatkozott irodalom

- Amin, Samir** (1976): *Unequal Development*. New York: Monthly Review Press.
- Anthony Giddens** (1987): *The Nation-State and Violence*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Arrighi, Giovanni** (1994): *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. London: Verso.
- Arrighi, Giovanni–Beverly J. Silver–Benjamin D. Brewer** (2003): "Industrial Convergence and the Persistence of the North-South Divide." *Studies in Comparative International Development*, (38): 1, tavasz.
- Becker, Elisabeth** (2002): "A New Villain in Free Trade: The Farmer on the Dole." *The New York Times*, aug. 25. (IV): 10.
- Beverly J. Silver** (2003): *Forces of Labor. Workers' Movements and Globalization Since 1870*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bienefeld, Manfred** (2000): "Structural Adjustment: Debt Collection Devise or Development Policy?" *Review (Fernand Braudel Center)* XXIII, (4): 533–82.
- Block, Fred** (2001): "Introduction" to the Second Paperback". *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. K. Polányi (szerk.), xxxii, fn 25. Boston: Beacon.
- Brenner, Robert** (1998): "The Economics of Global Turbulence: A Special Report on the World Economy, 1950–1998." *New Left Review*, 229, máj.–jún. 1–264;
- Brenner, Robert** (2002): *The Boom and the Bubble: The U. S. in the World Economy*. New York: Verso.
- Brian Bond** (szerk.) (1967): *Victorian Military Campaigns*. London: Hutchinson.
- Cairncross, A. K.** (1953): *Home and Foreign Investment, 1870–1913*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cecco, Marcello de** (1984): *The International Gold Standard: Money and Empire*. 2. kiad. New York: St. Martin's Press.
- Chapman, Stanley D.** (1992): *Merchant Enterprise in Britain: From the Industrial Revolution to World War .*, 233ff. New York: Cambridge University Press.
- Easterly, William** (2001): "The Lost Decades: Developing Countries. Stagnation in Spite of Policy Reform 1980–1998." *Journal of Economic Growth*, (6): 135–57.
- Eckholm, Erik** (2001): "Chinese Warn of Civil Unrest Across Country: Communist Party Document Paints Picture of Discontent." *International Herald Tribune*, 2–3, June 1, 4.
- Elliott, William Y.** (szerk.). (1955): *The Political Economy of American Foreign Policy: Its Concepts, Strategy, and Limits*. New York: Henry Holt & Co.
- Forero, Juan** (2002): "Protest over Free Markets Is Sweeping Latin America." *International Herald Tribune*, 22, July 2.
- Frank, Andre Gunder** (1976): "Multilateral Merchandise Trade Imbalances and Uneven Economic Development." *Journal of European Economic History*, V, (2): 407–38.
- Friedberg, A.** (1988): *The Wary Titan: Britain and the Experience of Relative Decline*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Gilpin, Robert** (1975): *U. S. Power and the Multinational Corporation*. New York: Basic Books.
- Gramsci, Antonio** (1971): *Selections from the Prison Notebooks*. New York: International Publishers. (Magyarul: Levelek a börtönből. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1974 [vál. Komját Irén; ford. Gábor György, Zsámboki Zoltán].)
- Hobsbawm, Eric** (1991): *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Hobsbawm, Eric J.** (1979): *The Age of Capital 1848–187. New York: New American Library.* (Magyarul. *A tőke kora: 1848–1875.* [Ford. Zinner Judit], Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1978.)
- Hobsbawm, Eric J.** (1968): *Industry and Empire: An Economic History of Britain since 1750.* London: Weidenfeld & Nicolson.
- Hugill, Peter J.** (1993): *World Trade since 1431. Geography, Technology, and Capitalism.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- John G. Ikenberry** (1989): "Rethinking the Origins of American Hegemon," *Political Science Quarterly*, CIV, (3): 375–400.
- Kahn, Joseph** (2002): "Globalization Proves Disappointing." *The New York Times*, márc. 21.
- Kindleberger, Charles P.** (1973): *The World In Depression. 1929–1938.* Berkeley: University of California Press.
- Landes, David S.** (1969): *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, 327. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maier, Charles** (1987): *In Search of Stability: Explorations in Historical Political Economy.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Mathias, Peter** (1969): *The First Industrial Nation: An Economic History of Britain 1700–1914.* London: Methuen.
- McCormick, Thomas J.** (1989): *America's Half Century. United States Foreign Policy in the Cold War.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- McMichael, Philip** (1999): *Development and Social Change; Sarah Bracking, "Structural Adjustment: Why It Wasn't Necessary and Why It Did Work." Review of African Political Economy*, (80): 207–226.
- McMichael, Philip** (2000): *Development and Social Change: A Global Perspective*, second edition. Thousand Oaks, CA: Sage.
- McNeill, William** (1982): *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society since A. D. 1000.* Chicago: University of Chicago Press.
- Mjoset, Lars** (1990): "The Turn of Two Centuries: A Comparison of British and US Hegemonies." In *World Leadership and Hegemony*. D. P. Rapkin (szerk.), 21–47. Boulder, CO: Lynne Reiner.
- Pan, Philip P.** (2002): "High Tide of Labor Unrest in China." *Washington Post*, (január 21. A1).
- Parboni, Riccardo** (1981): *The Dollar and its Rivals.* London: Verso.
- Polányi Károly** (2004): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei.* 2., átdolgozott kiadás. 188–9. Napvilág Kiadó.
- Ruggie, John G.** (1982): "International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order." *International Organization*, XXXVI, (2) 379–415.
- Schurmann, Franz** (1974): *The Logic of World Power: An Inquiry into the Origins, Currents and Contradictions of World Politics*, xx. New York: Pantheon.
- Semmel, Bernard** (1970): *The Rise of Free Trade Imperialism..* Cambridge: Cambridge University Press.
- Silver, Beverly J.–Giovanni Arrighi** (2001): "Workers North and South." In *Socialist Register 2001: Working Classes: Global Realities.* Leo Panitch and Colin Leys (szerk.). London: Merlin.
- Smith, Neil** (1984): *Uneven Development. Nature, Capital and the Production of Space.* Oxford: Basil Blackwell.

- Solinger, Dorothy J.** (2001): "WTO and China's Workers." Paper presented at the Woodrow Wilson Center, Washington D. C., December 12.
- Tomlinson, B. R.** (1975): "India and the British Empire, 1880–1935." *The Indian Economic and Social History Review*, XII, (4): 337–80.
- Toye, John** (1993): *Dilemmas of Development. Reflections on the Counter-Revolution.* In *Development Economics*, 2. kiadás. Oxford: Blackwell.
- Walton, John–Charles Ragin** (1990): "Global and National Sources of Political Protest: Third World Responses to the Debt Crisis." *American Sociological Review*, 55, december, 876–890.
- Washbrook, David** (1990): "South Asia, the World System, and World Capitalism." *The Journal of Asian Studies*, XLIX, (3): 479–508.
- Woytinsky, W. S.–E. S. Woytinsky** (1953): *World Population and Production. Trends and Outlook.* New York: The Twentieth Century Fund.